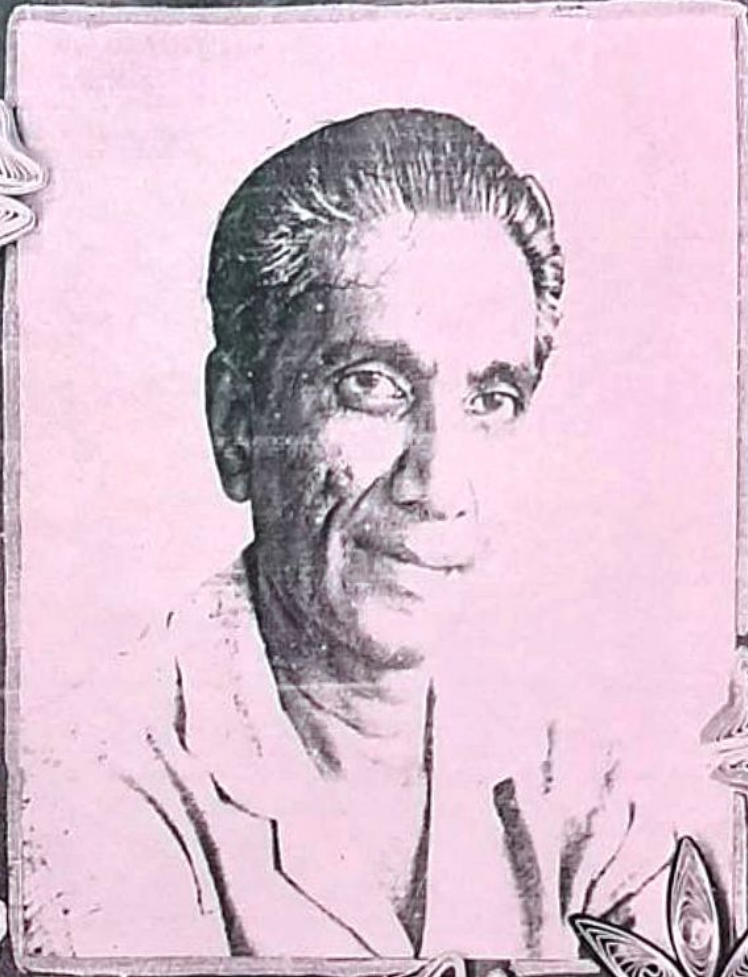

સપ્તન

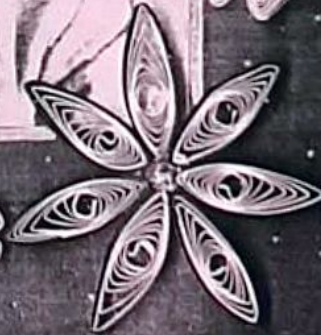

૨૦૧૮

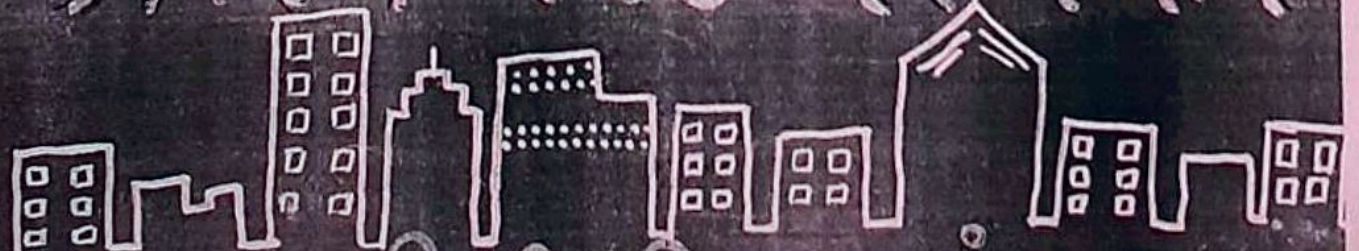
૨૦૧૯

ડીપી

શ્રી નિરંજન ભાગ

ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ

માર્ગદર્શક

મુખપૃષ્ઠ

ડૉ. સુદા વ્યાસ
પ્રા. પ્રાંતિ દવે

દિવા પટેલ
અવની ગોગરી

હસ્તલિખિત પુસ્તક
સંદન ના
સભ્યો

લેખન

રસાસ્વાદ

હસતી દેદિયા એકતા પટેલ
રૂપલ સંઘવી મોક્ષા શાહ
અંજલી વસા જાગૃતી પટેલ
ભૂમી પટેલ
શ્રેયા નેગાંધી
ડોલી ચોરલીયા
પ્રેક્ષની ભટ્ટ
પૂર્વી વાઘેલા
દર્શી ચોહાણ
કિંજલ જગડિયા

નેહા ભાટિયા
જયા વાલોદ્રા
દિવ્યા વાલોદ્રા
નિર્ધી દેદિયા

અનુક્રમિકા

૧. નિરંજન ભગત
૨. નિરંજન ભગતની જીવનયાત્રા
૩. કવિ પરિચય
૪. કવિનું સ્વાભાવ
૫. ભગત સાહેબનો પુસ્તકપ્રેમ
૬. નિરંજન ભગતની કવિતામાં ભારતીય આધુનિકતા
૭. નિરંજન ભગતની કવિતામાં છંદોવિધાન
૮. સંપાદક નિરંજન ભગત
૯. નિરંજન ભગત : જીવનવહી અંતે
સાહિત્યસર્જન

પ્રસ્તાવના

૬. જે સોમૈયા ૭લા અને વાહિગ્ય મહાવિદ્યાલયમાં સંસ્થાપક પ્રદમભૂષણ પુનનીય કરમશીલાઈ નેડાલાલ સોમૈયા અને ડા. શ્રી શાંતિલાલ સોમૈયાના આશીર્વાદ તેમજ શ્રી સમીરલાઈ સોમૈયા, શ્રીમતી લીલાબેન ડોરક તથા સગસ્ત સોમૈયા પરિવારના સતત માર્ગદર્શક તથા પ્રોત્સાહન થી સાહિત્ય, શિક્ષણ, પ્રવૃત્તિઓ ઉતરીતર ઉન્નતીના પંથે આગળ વધતી રહી છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી સુષુપ્ત સાહિત્ય જ્ઞાને વેગ આપવાનું કાર્ય છેલ્લા ૧૪ વર્ષથી હાથ ધર્યું છે. આ કાર્ય એટલી હસ્તલિખિત સામાયિક "સ્વંદન" નું પ્રકાશન. આ વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્ય મંજળના વિદ્યાર્થીઓ કવિ માી નિર્વજન લગતને શ્રદ્ધાંજલી અર્પણ કરતા આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે.

કાર્ય ભલે એક હોય પણ દરેક જ્ઞાના સાપસહકાર વિના તે પૂર્ણ થતું નથી. આ કાર્ય પણ વિદ્યાર્થીઓના સાથ દ્વારા જ શક્ય થયું છે.

સુધા વ્યાસ

ડા. સુધા વ્યાસ

પ્રાચાર્યા

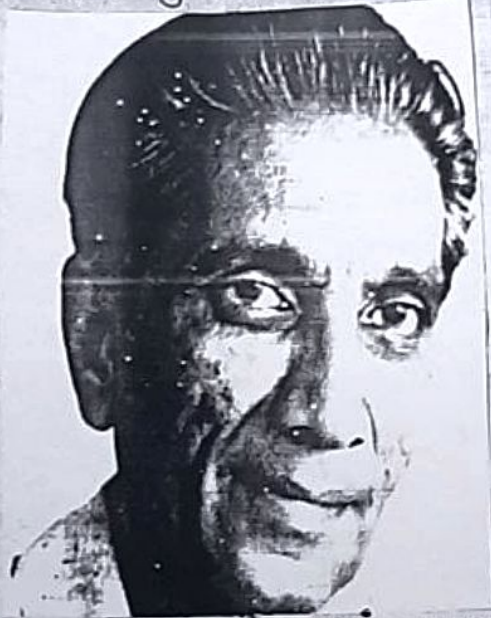
ગુજરાતી વિભાગ અધ્યક્ષા

અર્પણ - ડૂ. સારકલા કરમશી સોમૈયા

નિરંજન ભગત

"કૃપિ શ્રી નિરંજન ભગત વ્યાપકી ક્વાલિયોત્તર સામાજિક વ્યેતનાના માર્મિક ગાયક છે. અને તેમનો કાવ્યસંગ્રહ "છંદોલય" વ્યે વ્યધતન ગુજરાતી કવિતાનો વ્યેક પ્રતિનિધિ સંગ્રહ છે."

- ભોળાભાઈ પટેલ.

૧૯૨૬ માં અમદાવાદમાં જન્મેલા નિરંજનભાઈએ પોતાની કવિતાની લૂમિકા વ્યાપતાં વ્યહી નોધ્યું છે: 'હું નગરનું સંતાન છું, એટલુ જ નહિ, હું વ્યેક વ્યેધોગિક નગરનું સંતાન છું'

નિરંજન ભગતની જીવનયાત્રા

દામુભાઈ - એક વાતાવરણ' એ સ્મરકાલેખમાં નિરંજન ભગતે લખ્યું છે: 'પછી ક્યાંક વાંચ્યું કે પરનાવામાં કવિતા ન કરવી, અરાજ્યવત છે.' પછીનું વિધાન આમ છે: "ત્યાં ૧૯૪૩માં એક દિવસ વર્ષમાં સહાયપાઠિની સુધા લાગ્યાએ એના સુમધુર કંઠે કેશવનું 'મારી નાડ તમારે હાથ' ગાયું એની અદભુત અસરનો અનુભવ થયો પછી ગુજરાતીમાં કવિતા રચવાનું સૂચ્યું હતું." ત્યારે નિરંજન ભગતનું વય ત્રીસ વર્ષનું હતું અને પહેલું કાવ્ય લખાયું તે 'જીવૃતિ', જે કેળુઆરી, ૧૯૪૫ ના 'કુમાર' માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તેય 'નિરંજન' એવા નામે. પછીના વર્ષોમાં એમકગે ગુજરાતીમાં મન લસીને કાવ્યો લખ્યાં, નિરંજન ભગત 'નગરનું સંતાન' હતા અને તેય પાછું 'સૌંદર્યોગિક નગર' એટલે ગ્રામજીવનની સોડમ એમની કવિતામાં ન મળે પરન્તુ નગર અરાજ્ય દેખાય - સંભળાય. જોકે પ્રાચીનની એમની કવિતા રોમેન્ટિક છે અને ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૮ ના એક દાયકાની કવિતા આધુનિક છે. ૧૯૫૮ થી એમકગે કાવ્યસર્જનમાં મૌન પાળ્યું. અને છતાંય એ કવિ તરીકે ન ભુલાયા, ન ભૂંસાયા. એકવાર મરાઠી કવિમિત્ર મંગેરા પાડગાંવકરના મરાઠીમાં કોઈ કવિ અઢાર વર્ષ કાવ્ય ન કરે તો યાદ પડત ન કરે એ મતલબના કચનના સંદર્ભે નિરંજન ભગતે કોઈ દીરોદમ્ત નાયકના ગર્વિષ્ઠ હાસ્ય સાથે કહ્યું હતું: 'કોઈ યાદ કરે કે ન કરે એ તો હીક, પછા મેં જ્યારે કાવ્યો કર્યા છે ત્યારે એવાં કાવ્યો કર્યા છે કે હજુ એને વાંચનારાં પછા જન્મ્યાં નથી, એ તો હજુ સોએક વરસ પછી જન્મશે.'

પોતાનાં કાવ્યો વિશે આત્મવિશ્વાસથી આવી લાવિ શ્રવ્યા ધરાવતા નિરંજન ભગતનો જન્મ ૧૮ મે, ૧૯૨૬ માં અમદાવાદમાં, એમના મોસાળ ઘરે, લાજા પટેલની પોળમાં, દેવની શેરીમાં, મહાદેવના આંચામાં. પિતૃઘર અને મોસાળઘર વચ્ચે આંતર મહોતું એટલે બંને ઘર વચ્ચે એમનું બાળપણ વીત્યું. પિતાનું નામ નરહારિ. માતાનું નામ મેનાબહેન. નરહરિના પિતા હરિલાલ તજ-ભવિંગના રેપારી હતા અને દિનરવચમાં જમાલપુર ટોકરશાની પોળમાં મગન ભગતની ભજનમંડળીમાં સાર્કિયા હોવાથી 'ભગત' એકું લાડકું નામ એમને મળ્યું જે પાછળથી નરહરિની અટક બની. જોકે મૂળ અટક તો ગાંધી હતી. ભગત અટક સંદર્ભે નિરંજનભાઈ માનતા હતા કે, 'મારી અટક એ તો માત્ર એક અકસ્માત છે.' એમના દાદા હરિલાલ નિરંજન

ભગતના જન્મ પૂર્વે મૃત્યુ પામ્યા હતા, પરંતુ એમની ભાક્તિની શાઘ પ્રવૃત્તિ કામગ્રી મંજૂરો, કરતાલ અને કાંસરિજોડા પટાશમાં સચવાયેલાં હતાં. નિરંજન ભગત કહેતા કે 'નાનપકગમાં ક્યારેક મેં સ્વહસ્તે એનો પ્રયોગ કર્યો હતો.' જોકે એ તો માત્ર 'લાલસહજ સંગીતકૌતુક' હતું. હાદીમાં જેકોરલા પાસેથી આજ્યાનો સાંભળવાં મળેલાં.

નિરંજન ભગતના બાપદાદાનું દાર કાળુપુરમાં દોશીલાડાની પોળના આયોગના ઝાંચામાં. એ ઘરમાં જીવનના આરંભના દસ વર્ષ એમને રહેવાનું બન્યું. પાસે વૈષ્ણવ મંદિર હતું. પરંતુ તેની વિધિવિધાનવાળી ધાર્મિક છાયા નિરંજન ભગત પર ન પડી. માત્ર વાસ્તવની અસર ઝિલાઈ. મંદિરના કાતાવરબગા વચ્ચે એ ધર્મ પ્રત્યેનું એમનું વલકગા માવ નોખું હતું. ન એમને નાસ્તિક કહી શકાય, ન આસ્તિક. એમણે જ નોંધ્યું છે :

"પાસેના ઝાંચામાં અમદાવાદનું મોટામાં મોટું વૈષ્ણવ મંદિર. પકગ મારે માટે એ માત્ર માતતાળી ને સંતાકુકડી રમવાનું તથા રાજ્જોગની પત્રાળી જમવાનું સ્થાન હતું. એમાં રોજ રોજ ભજનકીર્તન અને હવેલીસંગીત થાય. પકગ મારે માટે એ માત્ર માતતાળી ને સંતાકુકડી રમવાનું તથા રાજ્જોગની પત્રાળી જમવાનું સ્થાન હતું. એમાં રોજ રોજ ભજનકીર્તન અને હવેલીસંગીત થાય. પકગ મારે માટે એ માત્ર સુન્દર તટસ્વરોથી વિશેષ કંઈ ન હતું. વળી એમાં રોજ રોજ દર્શનો થાય અને ઋતુએ ઋતુએ ઉત્સવો થાય. પકગ મારે માટે એ માત્ર સુન્દર દર્શનોથી વિશેષ કંઈ ન હતું. એમાં રોજ રોજ અલીલગુલાલ ઉડે અને અ-તરનો આભિષેક થાય. પકગ મારે માટે એ માત્ર માદક સુગંધ હતી. મંદિરના મુઝિયાળીઓ મારા પાડોશીઓ એટલે રોજ રોજ ઘરમાં હીથી મદમદ આસાપુરી અને સાકરથી રસબસ દોરનો નાસ્તો થાય. પકગ મારે માટે એ માત્ર મધુર સ્વાદ હતો. પકગ મારે માટે એ માત્ર એક રમકડું હતી. ઘરમાં પૂજાપાઠ કરતો નથી. મંદિરમાં જતો નથી. ભગવાન સાચેનો સંભંધ આનગીમાં વિચાર રૂપે કે જાહેરમાં વાકી અને વર્તન રૂપે વ્યક્ત કરતો નથી. એકાંતમાં મારી જાત પાસે કે બહાર કોઈની પાસે હું કદી અકારબગા ઈશ્વરનું નામ ઉચ્ચારતો નથી."

નિરંજન ભગતના કાકાનું નામ રામ. એ ડેરિક્ટર થયા હતા અને કસ્તૂરભાઈ, શેઠ સાથે એમને ધાનિક મેંટ્રી હતી. પાંચ વર્ષ 'લિકેન્સ ઈન' માં રહેલા અને લંડનથી પાછા ફર્યા બાદ ત્રીસ વર્ષની વયે એમનું અકાળે અવસાન થયેલું. વિદેશગમન અને કસ્તૂરભાઈ સાથે મેંટ્રીના કારણે એમની પાસે વિલાયતી કપડાંનો મોટો જથ્થો હતો. આ સંદર્ભે નિરંજન ભગતે સૂચક નોંધ કરી છે જેમાં એમની તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો આછો નિર્દેશ પણ મળે છે. નિરંજન ભગતના શબ્દો આમ છે :

"મારા કદ પ્રમાણે કપાલીને નવેસરથી સિવડાવીને એમનાં કપડાંનો તો વરસો લગી ઉપયોગ કર્યો હતો." ...
 "એક વિલાયતી પટારામાં એમનાં ત્રણસો જેટલાં અંગ્રેજી સાહિત્યનાં પુસ્તકો હતાં. એમાં સાથે લાલ પૂંડાનો પીળા કાગળનો લંડનનો એક મોટો પુસ્તિકાકાર નકશો હતો. નાનપણમાં મેં આ નકશો ચારેવાર ખોલ્યો હતો. ત્યારે એ નકશાના લંડનના રાજમાર્ગો પર મેં ચારેવાર નેત્રપ્રવાસ કર્યો હતો અને ક્યારેક લંડનના અસલ રાજમાર્ગો પર પદપ્રવાસ કરવાનું સ્વપ્ન સોલ્યું હતું. આજે મારી પાસે એ નકશો નથી."

અહીં વાસ્તવ અને ભાવિ કલ્પના નિરંજન ભગતે લખી ક્યો છે. ત્યારબાદ નેત્રપ્રવાસ નહીં, પદપ્રવાસ એમણે ચોક્કસ કર્યો હતો અને એ કાળની અનુભૂતિને વિવિધ કાલ્યમાં આલેખી હતી. તો વળી અન્ય દેશોનો પ્રવાસ કરવાનો એમને યોગ થયો હતો. દરેક સ્થળ પ્રવાસ સાથે એમનો આંતરપ્રવાસ પણ ચાલતો, જ્યાં જ્યાં તેની ભૂગોળ અગતિથી જાણી લે, ઇતિહાસ મેળવી લે. સંદર્ભો પ્રાપ્ત કરે અને સાહ્યોમિત્રોને અવગત કરતા રહે. એમની સાથે પ્રવાસ કરનાર રૂપલખેત પાસેથી એ વાત સાંભળીએ તોય રોમાંચ અનુભવાય !

નિરંજન ભગતનું બાળપણ અમદાવાદની પોળમાં વીત્યું. એમની પોળમાં જૈનોની વસ્તી હતી. આસપાસનો વિસ્તાર વેપાર-વાણિજ્ય માટે પ્રસિદ્ધ હતો. વાતાવરણ પણ એવું જ. સાથે સાથે વિદ્યતા અને વ્યવસ્થા માટે પ્રસિદ્ધ નરસિંહરાવ, આનંદરાંકર અને દેશવલાલનાં નિવાસસ્થાનો ત્યાં હતાં. એક બાજુ જૈને ને બીજી બાજુ નાગર વચ્ચે કિશોર નિરંજનનો હિરેર થયો. પરિઠગામે શિસ્ત, સંયમ અને વ્યવસ્થાના ગુણો સહજ જ એમનાં ક સંક્રાંત થયા.

કવિ પરિચય

નિરંજન ભગત

જન્મઃ ૧૮-૦૪-૧૯૨૭

અવસાનઃ ૦૧-૦૨-૨૦૧૮

નિરંજન ભગતનો જન્મ અમદાવાદમાં પણ એના બરોબર વચ્ચોવચ મધ્યભાગમાં હૃદય સમા પ્રાકિયામાં લાખા પટેલની પોળમાં દેવની વેલીમાં મોસાળમાં. ચયો હતો. તેમના પિતાનું નામ નરહરિલાલ અને માતાનું નામ મેના બહેન હતું. આજુબાજુમાં વિસ્તારમાં નરસિંહરાવ-આનંદશંકર-કેશવલાલ આદિનાં વિક્ષેપા અને વ્યવસ્થા માટે પ્રસિદ્ધ એવાં નાગર કુટુંબોનું વાતાવરણ. માતામહ વિદ્યામાન હતાં. એ અમદાવાદના સો અગ્રણી શ્રીમંત કુટુંબોમાંના એક શારદી કુટુંબના નબીરા, વિદ્યજ્ઞતા બુદ્ધિના ચતુર વ્યાપારી. બાપદાદાનું ઘર કાલુપુરમાં દોશીવાડાની પોળમાં સાચોરાના પ્રાંચામાં. આજુબાજુના વિસ્તારમાં વાજિકૃત અને વ્યવહાર માટે પ્રસિદ્ધ એવા જેન કુટુંબોનું વાતાવરણ. પાસેના પ્રાંચામાં અમદાવાદનું સૌથી મોટું વૈજ્ઞાવ મંદિર. એટલે સાથે સાથે ભક્તિનું પણ વાતાવરણ. આ ઘર અને મોસાળ વચ્ચે પ્રાંચ મિનિટનું અંતર. એથી મારો ઉછેર આ વિવિધ વાતાવરણમાં ચયો હતો. પિતામહ તજ-લવિંગના વ્યાપારી. એથી એમની અરક ગાંધી હતી. પણ ઉત્તરભુવનમાં એ જમાલપુરમાં ટોકરશાની પોળમાં મગન ભગતની ભજન મંડળીમાં મેળાયા હતા એથી 'ભગતનું' લાકડું નામ પામ્યા હતા. પરિજામે

બની રહ્યું છે. લાઘા વ્યને સ્ત્રીહત્યના વ્યાવા જ તેજસ્વી, મેદાવી વ્યધ્યાપકને તેમની પાસેથી વિદ્યાવ્યાસનો લાભ પામેલા વ્યને ન પામેલા સૌ 'લગતસાહેબ'ના પ્રેમભર્યા સંબોધનથી વ્યોળખે છે.

નિરંજનભાઈ વ્યાજદિન પર્યંત વ્યવિવાહિત છે. તો ચોંકી ભય. ૧૯૪૩-૪૮ ની પહેલા વિલ્લાજન પ્રમાણેની રોમન્ટિક કવિતા પંદર-સોળની ઉંમરે શરૂ થઈને ભુવનની લગતગ પહેલી પવીસી પુરી થાય ત્યાં લગીમાં તો મજો પતી ગઈ છે. તો બીજા વિલ્લાજન પ્રમાણેની વ્યાધુનિક કવિતા પણ પાંત્રીસ પૂરાં થાય તે પહેલાં જ મજો ચંલી ગઈ છે. એક કલાકારને માટે વ્યાવા વારાફેરા જરૂરી બલકે વ્યનિવાર્ય લેખાય. એક કવિને માટે શાક્તિવ્યોની વ્યાવી પરિહામકારી વ્યોળખ ખૂબ વ્યાવશ્યક લેખાય. મેદાની પરિપક્વતાના સંદર્ભમાં વ્યાવી નોંધપાત્રપણે સૂચક, સઘન વ્યને સમૃદ્ધ પૂર્વતૈયારી ઈર્ષાપ્રેરક ગણાય. નિરંજનભાઈને વ્યંગેવ્યે મેદા સર્જન સિવાયના ક્ષેત્રે લાભદાયી નીવડી છે. એટલું ન લેવા જેવું વ્યાવ્યાસન વ્યાજે જરૂર છે. બાકી જેનો 'રોમન્ટિક પ્રેમીજન' માંથી 'વ્યાધુનિક મનુષ્ય'ને રૂપે વિકાસ થયો તે કાવ્યનાયકની, ચારલા વરસોના મૌન પછીની, તેવ્યો કવિતા રચે તો તે કેવી હોય તે તો અકલ્પ જ નિરંજનભાઈનું વ્યા મૌન કરી કુક્કામાંથી જન્મ્યું છે? કરી વિકલતામાંથી ઝમીને મમ્યું છે? કે પછી એક સત્યતા પછીની બીજી સત્યતા વચ્ચેની એ કરી વ્યનિવાર્ય અતરાલ દશા છે? કે પછી પેલા પ્રશિષ્ટતા પ્રેમીનું વર્તમાનને વિશેનું વ્યોદાસીન્ય માત્ર છે? વ્યાવા વ્યાવા પ્રશ્નો નિરંજન લગતનું ભુવનચરિત્ર લખનારને અવશ્ય થશે.

૬

કવિનું સ્વાગત

મારી અને નિરંજનભાઈની પહેલી મુલાકાત થઈ હતી ૧૯૮૦ના દાયકામાં. મારી પત્ની, વંદના, તેમની વિદ્યાર્થિની હતી અને તેમને જણાતી હતી. હું શાળાના દિવસોથી નિજનંદે લખ્યા કરતો હતો. મારાં લખાણો એક નોટમાં સંઘરાયેલાં હતાં. વંદનાના આગ્રહથી માર્ગદર્શન માટે તે નોટ નિરંજનભાઈને જોવા આપી હતી. એકાદ અઠવાડિયા પછી જ્યારે મળ્યા ત્યારે તેમની લાક્ષણિક ઢબે એક ટૂંકી પ્રશ્ન કર્યો :

‘આટલું જ લખ્યું છે?’

જવાબમાં ‘હા’ સાંભળ્યા પછી એવો જ ટૂંકો પ્રતિભાવ :

‘તો લખાણની ગુણવત્તા દાણી મારી કહેવાય. વધારે લખો.’

નોટ જોતાં જણાયું કે જધું જ વાંચી ગયા હતા અને જે ગમ્યું તેના પર નિશાની પણ કરી હતી. તેવી નિશાનીવાળું એક કાવ્ય, ‘હિમાલયનો જલરાશિ’, પછીથી ‘પરબ’માં છપાયું હતું. ત્યાર બાદ ૧૯૯૦ના દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં મેં રવીન્દ્રનાથનાં કાવ્યોનો અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદ કરવાનો આરંભ કર્યો. તે સમયે નિરંજનભાઈ અમારા પરિવારના સભ્ય જેવા નિકુલભાઈ નાયકના ગાઠ સંપર્કમાં હતા. તેમની સાથે અવારનવાર મળવાનું થતું. રવીન્દ્રનાથની અને તેમના સાહિત્યની વાતો થતી.

ધીરે ધીરે હું તેમના રવીન્દ્રપ્રેમ વિશે માહિતગાર થતો ગયો. ત્યારે મને ખબર પડી કે ૧૯૮૧માં રવીન્દ્રનાથના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળીને ૧૫ વર્ષના નિરંજનભાઈને કવિતા લખવાની લાલચ થઈ આવી. પુસ્તકાલયમાં જઈને અંગ્રેજી ગીતાંજલિ તેમજ રવીન્દ્રનાથના અન્ય અંગ્રેજી કાવ્યગ્રંથો વાંચ્યા અને પછી અંગ્રેજીમાં કવિતા લખી. ત્યાર બાદ તેઓ જાતે ઝંગાળી ભાષા શીખ્યા અને ઝંગાળીમાં પણ થોડાં કાવ્યોની રચના કરી.

આ અનુભવમાંથી તેમણે તારવ્યું કે કવિતા માતૃભાષામાં જ લખાય!

તે સમયે અઠવાડિયાના બધા જ વારની સાંજ તેમના જુદા જુદા મિત્રોના નામે ગોઠવાઈ ગયેલી હતી. માત્ર એક મંગળવારની સાંજ તેમના બાના નામે રાખેલી. અને જ્યારે બા રમખ આપે ત્યારે મારા જેવા બાકીના મિત્રોને તે મળતા. અમે જ્યારે મળતા ત્યારે વાત

રવીન્દ્રનાથની જ હોય. સામાન્યતઃ હું જે કોઈ વાંચતો તે અંગોના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરતા, મારા અનુવાદો વાંચતા અને આગળ શું વાંચવું તે અંગો માર્ગદર્શન આપતા. વારંવાર કહેતા કે રવીન્દ્રનાથ જ કાલિદાસના સાચા અને એકમાત્ર વારસ છે. ત્યારે હું જંગાળી શીઠ્યો ન હતો અને રવીન્દ્રસાહિત્ય માત્ર અંગ્રેજીમાં જ વાંચતો. અંગ્રેજીમાં નવું પ્રકાશન આવે કે કોઈ જૂનું પ્રકાશન મળી આવે તો અમે તેના વિશે વાત કરતા અને સામાન્યતઃ એવો અભિગમ પ્રગટ થતો હતો કે ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ રવીન્દ્રનાથ તેમની બહુમુખી પ્રતિભાને ન્યાય કરે તેમ નથી જંગાળી અને અંગ્રેજીમાંથી ઘણું બધું ગુજરાતીમાં લાવવાની આવશ્યકતા છે. તદુપરાંત ગુજરાતમાં અને ગુજરાતીમાં થયેલું રવીન્દ્રસાહિત્યનું વિસ્તૃત ગુજરાતની બહાર લઈ જવા મારે તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ થવો જોઈએ તેમ પણ તેઓ માનતા હતા.

૨૦૦૦માં તેમનાં બાનું અવસાન થયું પછી મંગળવારની સાંજ મારા ભાગે ફાળવવામાં આવી અને અમે નિયમિત અડવાડિયે એક વાર મળવા માંડ્યા. તેમની પાસેથી રવીન્દ્રનાથ અને રવીન્દ્રસાહિત્યની વાતો સાંભળતા અને રવીન્દ્રનાથની વિચારસરણી અંગોનું તેમનું પોતાનું તારણ સાંભળીને હું તેમને કહેતો કે તેમણે પોતાનું રવીન્દ્ર-દર્શન ગુજરાતની જનતા સામે પોતાની આગવી શૈલીમાં પ્રસ્તુત કરવું જોઈએ. જંગાળી ભાષા જાણ્યા મિવાથ રવીન્દ્રનાથનો પરિચય રાક્ય ન હતો. તેઓ ઘણી વાર કહેતા કે બાકીનાં વર્ષો રવીન્દ્રનાથને અર્પણ કરી દેવાં જોઈએ. મારો રવીન્દ્રનાથ અને રવીન્દ્રસાહિત્યમાં રસ જોઈને એક દિવસ મને કહે કે તમારે ભોળાભાઈને મળવું જોઈએ.

જે દિવસે તેમણે ભોળાભાઈ પરેલ સાથે મારો પરિચય કરાવ્યો તે દિવસ ભુલાય તેમ નથી. તે દિવસ હતો મંગળવાર, સપ્ટેમ્બર ૧૧, ૨૦૦૧. સાંજે સાડા સાતની આસપાસ મારી પત્ની વંદનાએ દોડતા આવીને અમારાર આપ્યા કે ન્યૂયોર્કનાં વર્લ્ડ ટ્રેડ સેન્ટર ઉપર આક્રમણ થયું છે. અને અમે બધાં જ જમવાના રૂમમાં મૂકેલા ટેલિવિઝન સામે ગોડવાઈ ગયાં અને બીજા ટાવર

માથે અથડાતા રવેનને જોયું પણ ખરું! અત્યારે તો
 સ્પષ્ટ થાદ નથી પણ શક્ય છે કે આ આતંકવાદી
 દુર્ઘટનાને કારણે રવીન્દ્રભવનની વિભાવના વધુ દંઠ
 થઈ હોય! તે જે દિવસે અમે નિર્ણય લીધો હતો કે
 પહેલો કાર્યક્રમ શાહજહાંના મહેલમાં (હાલનું શાહીબાગાસ્થિત
 સરદાર સ્મારક ભવન) - જ્યાં રવીન્દ્રનાથ ૧૭ વર્ષની
 વયે થોડાક માસ માટે રહ્યા હતા અને જેનું વર્ણન
 તેમણે પોતાની આત્મકથામાં કર્યું છે - રાખવી. જે
 અષ્ટકોણી ખંડમાં રવીન્દ્રનાથ રહ્યા હતા તે આજે
 પણ ટાગોર સ્મારક ખંડ તરીકે સચવાયો છે. રવીન્દ્રનાથે
 અહીં જ પોતાના ગીતોને પહેલી વાર સ્વરબદ્ધ કર્યાં
 હતાં અને તેમની સુવિખ્યાત ટૂંકી વાર્તા. 'ક્યુદિત પાષાણ' (૧)
 લખવાની પ્રેરણા પણ તેમને અહીં જ મળી હતી. આ જ
 વાર્તા ઉપરથી બંગાળના દિગ્દર્શક, તપન સિંહાએ ૧૯૬૦માં
 ફિલ્મ બનાવી હતી જેમાં ઉરલાદ આવી અકબર ખાનનું
 સંગીતદિગ્દર્શન હતું. શક્ય થાય તો આ ફિલ્મની પ્રિન્ટ - તે
 સમયે ડીવીડીનું માધ્યમ પ્રચલિત થયું ન હતું - મેળવીને તે
 બતાવવી અને કાર્યક્રમ રવીન્દ્રનાથના જન્મદિવસે - ૧મી મે - રાખવી.

નિરંજનભાઈના કહેવાથી કાર્યક્રમો રાખવાનું નક્કી
 કર્યું રવીન્દ્રનાથ કોઈ એક ઘરમાં સ્થાયી રહ્યા ન હતા. તેમનું
 પારિવારિક રહેઠાણ જોરાસાંકો તેમને પ્રિય ન હતું અને
 શાંતિનિકેતનમાં પણ તેઓ તેમની મરજી મુજબ જુદાં જુદાં સકાનોમાં
 રહેતાં. નિરંજનભાઈ કહેતા કે જ્યાં રવીન્દ્રનાથની, તેમના
 સાહિત્યની કે તેમના વિચારોની વાત કે ચર્ચા થાય તે
 તેમનું ઘર એટલે કે 'રવીન્દ્ર ભવન' જ કહેવાય. તેમણે જ
 પહેલેથી નક્કી કર્યું હતું કે 'રવીન્દ્ર ભવન'ને કોઈ નામું કે
 સરનામું નહીં હોય! અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક આ કામ ઉપાડી
 લેતાં અમને લાગતું હતું કે નિરંજનભાઈના આત્મામાં

ઝેડેલા કવિનું આ સ્વાગત છે. ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૨માં થયેલા કૌમી રમખાણોના કારણે ઝમી મેની કાર્યક્રમ શાહીબાગમાં રાખવાનું ઉચિત ન લાગતાં રવીન્દ્ર ભવનનો પ્રથમ કાર્યક્રમ લૉ ગાર્ડન પાસે આવેલા ગજજર હોલમાં રાખવામાં આવ્યાં જેમાં

રવીન્દ્રસંગીતથી આરંભ કરીને, રવીન્દ્રનાથના બે કાવ્યગ્રંથો - નૌવેદ્ય અને ગીતાંજલિ - વિશે અનુક્રમે ભોળાભાઈ અને નિરંજનભાઈએ વાત કરી અને અંતે રવીન્દ્ર શતાબ્દી નિમિત્તે સ્વચ્છુત રાથ - દિગ્દર્શિત રવીન્દ્રનાથના જીવન ઉપર આધારિત દસ્તાવેજી ફિલ્મ બતાવી. ખીચીખીચ ભરાઈ ગયેલા ગજજર હોલમાં નિરંજનભાઈએ જાહેર કર્યા મુજબ આજ સુધી - સોળ વર્ષ સુધી - ૬૨ મહિને એક વાર, રવીન્દ્ર ભવનનો કાર્યક્રમ થતો આવ્યો છે.

પ્રથમ કાર્યક્રમનો હેવાલ ઈંગ્લેન્ડસ્થિત રવીન્દ્રનાથના સુવિષયાત અનુવાદકો કેતકી કાચસન અને વિલિયમ રેદિયિને મોકલ્યો હતો. જાંનેનો સદ્ભાવપૂર્ણ પ્રતિભાવ આવેલો. રેદિયિએ રવીન્દ્ર ભવનને શુભેચ્છા પાઠવતાં જણાવેલું કે અશાંત અમદાવાદમાં રવીન્દ્રનાથનો અવાજ સંભળાવવા આવશ્યક છે. તદુપરાંત તેમણે જણાવ્યું હતું કે તેઓ નજીકના ભવિષ્યમાં ભારત આવવાના છે. તે વર્ષે નિરંજનભાઈ જુલાઈથી નવેમ્બરની સમય ઈંગ્લેન્ડમાં ગાળવાના હતા. તેથી એમ નક્કી કર્યું કે નિરંજનભાઈએ રેદિયિને રૂબરૂ મળવું કે રવીન્દ્ર ભવન વિશે માહિતી આપવી અને તેમને અમદાવાદમાં વ્યાખ્યાન આપવા નિમંત્રણ આપવું. તે પ્રમાણે એજ મળ્યા, વાતચીત કરી અને રેદિયિએ કિત્સાઈથી નિમંત્રણ રવીકાર્યું અને ફેબ્રુઆરી ૨૦૦૩માં તેમનું વ્યાખ્યાન રાખવાનું નક્કી થયું.

જે કાર્યક્રમ ૨૦૦૨માં મુલતવી રાખવો પડ્યો હતો તેને રેદિયોના લ્યાખ્યાન સાથે જોડી એક ભવ્ય કાર્યક્રમ કરવાનું આયોજન થયું. કવિનું સ્વલ્ન સદન આકાર લઈ રહ્યું હતું. સોમવાર, ૨૪ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૩ની સાંજે શાહજહાંના મહેલમાં, શ્રી રમણલાલ સોનીના પ્રમુખપદે યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં રેદિયોના લ્યાખ્યાન - ટાગોર્સ પોએટિકરનેસ - પછી ફિલ્મ્સ ડિવિઝન ઓફ ઈન્ડિયા, પુણેથી મંગાવેલી ફિલ્મ, 'દાદિત પાષાણ' નું સ્ક્રીનિંગ થયું. આ પ્રસંગે રવીન્દ્રનાથ અને અમદાવાદ વચ્ચેની સમગ્ર કડીઓને આવરી લેવા દ્વિભાષી પુસ્તક - 'અમદાવાદમાં ટાગોર, ટાગોર ઈન અમદાવાદ' - નું જાનગી વિતરણ માટે ઈમેજ પબ્લિકેશન્સ દ્વારા પ્રકાશન પણ કરવામાં આવ્યું હતું. રેદિયોમાં પીતાના પુસ્તક - 'પાર્ટિકલ્સ, જોટિન્સ, જોટિન્સ, સ્પાર્ક' - ઉપર વિશેષ ડિસ્કાઉન્ટ જાહેર કરીને વેચાણની રકમ કોમી રમણાણુસ્ત લ્યકિતઓની સહાય માટે દાનમાં આપી હતી. તેઓ આ કાર્યક્રમની વિશેષતા અને સફળતાથી સ્મરવા પ્રભાવિત થયા હતા કે ત્યાર પછી, અમદાવાદમાં કે અન્યત્ર જ્યારે જ્યારે તેમને મળવાનું થયું છે ત્યારે ત્યારે તેમણે આ પ્રસંગને યાદ કર્યો છે અને કહ્યું છે કે તેમને સંભળવા આરતી મોટી સંખ્યામાં શ્રોતાઓ આવ્યા હોય તેવું જોઈ શકાય જાણ્યું નથી. 'અમદાવાદમાં ટાગોર' માટે સામગ્રી ભેગી કરવા નિરંજનભાઈએ 'હકી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ', 'ઈંગ્લિશ રાઈટિન્ગ્સ ઓફ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર', 'નરસિંહરાવ દિવોરિયાની રોજનીશી', 'કુરુણાશંકા ભટ્ટની ડાયરી', રવિશંકર રાવળનું 'ગુજરાતમાં કલાનાં પગરણાં' ઈત્યાદિ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. સંપાદનનું કામ ફેરવી મહેનત અને ચીવટ માગી લે છે તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ મને જોવા મળ્યું.

૧૯૨૦માં હકી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રવીન્દ્રનાથે એક વિદ્વતાપૂર્ણ લ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, જે 'કન્સ્ટ્રક્શન વર્ક્સ ક્રીએશન' ના શીર્ષક નીચે ઉપરોક્ત 'ઈંગ્લિશ રાઈટિન્ગ્સ ઓફ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, વૉલ્યુમ ૩'માં અને એન્યની મોઆર્સ સંપાદિત 'વેક્યર્સ ઓન્ડ એટ્રેસીસ ઓફ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર'માં, - માત્ર બે જ સંગ્રહોમાં છપાયું હતું. ઉપરોક્ત

'કુદ્દી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ'ની અભ્યાસ કરતાં
 એક નિબંધ નિરંજનભાઈની નજરે પડ્યો, જેનું શીર્ષક
 હતું 'ડૉ. રાગોર્સ રિલાય' ની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ। શાંતિનિકેલનમાં
 પૂછપરછ કરતાં ખબર પડી કે આ મૂળ નિબંધની સંક્ષિપ્ત
 આવૃત્તિ કેમ કરવામાં આવી તે વિશે કોઈ માહિતી ઉપલબ્ધ
 ન હતી. મૂળ લેખની હસ્તપ્રત કે રાઈપ ક્રિફ્ટ પણ મળી
 આવી નથી અને કોઈ એ પણ જાણતું ન હતું કે સંપૂર્ણ લેખ
 'કુદ્દી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ'માં છપાયો છે.
 આ વિગતોની પાકી માહિતી મળી ત્યાં સુધીમાં

'અમદાવાદમાં રાગોર' પ્રેસમાં પહોંચી ગઈ હોવાથી સંપૂર્ણ
 લેખ તેમાં તો ન આપી શકાયો પણ રવીન્દ્ર ભવનના
 પ્રયત્નોથી તે ઉચિત નોંધ સાથે 'ઈંગ્લિશ રાઈટિંગ્સ
 ઓફ રવીન્દ્રનાથ રાગોર, વૉલ્યુમ ૪'માં છપાયો. તે જ
 પ્રમાણે આ જ સમયે દયાબાઈ આવ્યું કે ૧૯૩૦ માં રવીન્દ્રનાથે
 વડોદરામાં એક ત્યાજ્યાન આપ્યું હતું જેનું શીર્ષક હતું
 'મૈન ઇ આર્ટિસ્ટ'. આ ત્યાજ્યાનની ટેકસ્ટ પણ ક્યાંય
 ઉપલબ્ધ ન હતી. તે પણ અમેરિકાસ્થિત અમારા મિત્રોની
 તેમજ ઈન્ટરનેટની સહાયથી શોધી અને 'ઈંગ્લિશ રાઈટિંગ્સ
 ઓફ રવીન્દ્રનાથ રાગોર, વૉલ્યુમ ૪'માં છપાવી.

કદીના સાકાર ગ્રાતા સ્વર્ણે તો સ્વીચ્છ સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં પણ પૌતાનું
 ગૌગદાન સાપવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. સ્વપ્ન હતી સાકાર ગ્રાદની તેમના
 માનસાકાંતાનના સ્વરૂપે પ્રગટ ગ્રાઈ રહ્યું હતું. તેની માવજત માટે તેઓ
 સાદા તત્પર અને તૈયાર રહેતા. કાર્યક્રમના આયોજનથી માંડીને
 કાર્યક્રમમાં હાજરી સાપવા સુધીની તમામ તબક્કે તેમનો ઉત્સાહ,
 માર્ગદર્શન અને સહયોગ ઉદાહરણીય રહેતાં. તેઓ સ્વીચ્છ સપનના
 કેન્દ્રમાં હતા અને સ્વીચ્છ સપન તેમના સાહિત્યિક જીવનનું કેન્દ્ર બની
 રહ્યું હતું. તેમનું અને સ્વીચ્છનાથનું નામ સ્વીચ્છ સપન સાથે જોડાયેલું
 હોવાથી સ્વીચ્છ સપનને અનેક પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓ તેમજ સંસ્થાઓનો
 સહયોગ પ્રાપ્ત થતા રહ્યો. તેમના ઉત્કટ સ્વીચ્છ-રસને કારણે તેમને
 ઘણાં પૂછતાં કે તેઓ શાંતિનિકેતન જઈ ચાલ્યા છે કે નહીં. તેઓ હસીને
 કહેતા કે હું ક્યારેય શાંતિનિકેતનની બહાર નીકળ્યો છોઉં એમ મને
 લાગતું જ નથી! માર્ચ ૨૦૦૫માં પણ ૯૦ વર્ષની પણ ઉમંગા, ઉત્સાહ
 અને ઊર્જા, અમને શરમાવે તેવાં! બધે જ જવા તેંદાંર અને દિવસને
 અંતે પણ થાકતું નામ નહીં. ચાલવામાં સૌથી આગળ અને બધી જ
 માહિતી મેળવવામાં પણ ઉત્સુક. તે મુસાફરીથી પ્રેરિત કાવ્યો 'લુમે'માં
 પ્રગટ થયાં છે.

ભગત સાહેબનો પુસ્તકપ્રેમ

તે કુદાચ ૨૦૧૨ કે ૨૦૧૩ ની સાલ હશે. સાહેબ તેમની ઓડિયો કેસેટોની ક્ષતિ ખમની ખોલતા હતા. “એમ, અવાજ સચવાઈ જશે?” મેં કહ્યું, “હા- પ્રયત્ન કરીશ. રેકોર્ડિંગ સારું હશે, તો વાંઘો નહીં આવે.”

પછી તો અમારી દર બુધવારની કે દર પંદર દિવસે રિલ્યુ કરવાનો વારો રહેતો ‘મે, આ કેસેટ મેં સાંભળી લીધા છે. જેને હવે કનલ્ડ કરી શકારી.’ આમ ને આમ કામ કરતાં, હું વચ્ચે લાગલું જ પૂછી લેતી, ‘સાહેબ, અને હવે પરિષદમાં તમે આપેલા ગ્રંથસંચયનું શું કરીશું? ક્યારે ગોઠવીશું?’ તેઓ હસીને કહેતા, ‘હા, હા. એ કરીશું ને. હું આવીને ને ત્યાં. અને બેસીને બંધુ છૂટું પાકી આપીશ, કંટેગરી - વાઈઝ.’

પણ તે વાતી જ રહેતી. અવારનવાર લાગ મળે ત્યારે હું પેલું પૂછી જ લેતી, ‘અરે સાહેબ, હવે તો ત્યાં કમ્પ્યુટર પણ ગોઠવાયેલું છે.’ પણ મનમાં ધાતું, ‘સાહેબ, કમ્પ્યુટરની મેડામેડ ગોઠવેલા - નિરંજન ભગત ગ્રંથસંચય’નાં કબાલોના કાચમાં મેંયા કહું છું કે આ મબલખ ખમની ક્યારે ખુલશે... હું તેની રાહ મેંયા કહું છું... તેઓ કહેતા, ‘મે હમુ તો નેવું પણ થયાં નથી, હમુ બીમ દસ વર્સ છે એમ કંઈ હું જતો ઘોડો રહેવાનો છું?’ અને નિદોષ રીતે હસી પડતા.

૨૦૧૭માં એ દિવસો અમારી સામે ચાલીને આવ્યા. સમાચાર મળ્યા કે ‘ભગતસાહેબ પરિષદમાંનાં તેમનાં પુસ્તકોનાં કબાટ હવે ગોઠવવા આવવાના છે!’ કલ્પનાબહેન, રૂપાબહેન, અને હું... ખુશી ખુશી દોડ્યા આવતાં. લગભગ આઠેક હમર પુસ્તકો આપીને તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની લાઈબ્રેરીને સમૃદ્ધ કરી દીધા છે. ‘નિરંજન ભગત ગ્રંથસંચય’ની આ લાઈબ્રેરી પાંચ જગ્યાએ ગોઠવાઈ છે, એમ કહી શકાય. તેઓ પોતાના ઘરે પુસ્તકો ગોઠવતાં હતાં, પછી એટલા બધાં પુસ્તકો ભેગાં થયાં કે ઘરમાં જગ્યા જ ન રહી! તે વખતે તેઓ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં પ્રોફેસર હતા, તેથી કેટલાંક પુસ્તકો ઝેવિયર્સમાં લઈ ગયા. કોલેજમાં અમને Racks આપ્યાં અને રૂમ આપ્યાં પણ આખોય ગ્રાઉન્ડ ફ્લોર ભરાઈ ગયો. વર્ષો પછી, કોલેજમાં રિપેર વગેરે ચાલુ થવાનું હતું, તેથી એ લાઈબ્રેરીને તેઓ પાછા ઘરે લઈ ગયા. વળી કેટલાંક વર્ષો પછી, વાચનાથીઓના લાભાર્યે તે લાઈબ્રેરી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં, સેકન્ડ ફ્લોર પર લઈ જવામાં આવી અને હવે છેવટે કાયમ માટે, ‘નિરંજન ભગત ગ્રંથસંચય’ તરીકે પરિષદના ચી.

મ. ગ્રંથાલયમાં ગોઠવવામાં આવી છે તેઓ કહેતા કે 'જેમ મેં પાંચ ઘર બદલાયા છે, તેમ મારાં પુસ્તકોએ પણ પાંચ ઘર બદલાયા છે!'

ગ્રંથાલયનો ઉંબરો ચક્રતા "ગંગાચ ... મ..." કરીને સાદે છે અને ગંગારામલાઈ, દીપ્તિબહેન, સ્નેહલાલઈ, અન્ય સૌં રાહ મીઈ ઊભાં રહે. અમારી સહેજ દોડધામ મચી મચ... "સાહેબ, પંખી કું, પુરશી લાવું, ટેબલ મૂકું, પાણી લાવું..." પણ લગતસાહેબ જેને નામે - મે મહિનાની ભર ગરમીમાં પાણી પાણુ ન પીએ, પંખી ચીલું છે કે બંધ તેની તેમને કોઈ પરવાં નહીં તેમને તો બેસ, કામની લગન હતી. આમ હમરો પુસ્તકોના ઢગલામાં પુરા ઘઈને એવો તો બેસ, કામની કામની લગન હતી. આમ હમરો પુસ્તકોના ઢગલામાં પુરા ઘઈને એવો તો બેસી મથ કે મહો કોઈ પોતાનાં બાળકો પરચે ન બેઠું હીય! મે ૨૦૧૭નું એ દિવસે સૈમ કબાલોમાંથી પુસ્તકોનો પહેલો જથ્થો કાઢ્યો - હું અવાજ યદ્ય ગઈ, પુસ્તક પરની ઘૂળ પોતાના હથેથી ખંખેરીને લગતસાહેબ એકે એક પુસ્તક ઊંચું-નીચું, ઊંચું-ચતું ફેરવીને કુએ, મહો કે તેમના બિખૂલો પડેલો કોઈ પ્રિય સારી કૈટલાય જન્મારે ન મળ્યો હોય! "અરે, આ પુસ્તક મેળવવા તો હું કેટકેટલું સખડ્યો હતો. અને ખાસ્સી કિંમત પણ ચૂકવી હતી - યાદા રૂપિયા!"

મને થતું, 'યાદા રૂપિયા!?' મહો મહો મન કળ્યું હીય, તેમ તેઓ બોલ્યા, 'તે વખતે પ્રોફેસરનો પગાર ત્રીસ રૂપિયા હતો - તેમાંથી યાદા રૂપિયા એક પુસ્તક માટે ખર્ચવાના બહું કહેવાય. યાદા રૂપિયામાં તો ધીની ડબ્બો આવી. હું હામ પટેલની સ્કૂલમાં, કાળુપુરુ શાળાનંબર એકમાં લખાતો હતો, ત્યારે હું એક પછનું ચવાણુ લેતો હતો." પછી તેઓ હસી પડ્યા.

... અને આમ તેઓ અમને સૌને તેમની સાથે ભૂતકાળમાં લઈ જતા અને તેમની સખડપાટમાં અમને પણ ભાગીદાર બનાવતા! અમારે માટે આ એક અવિસ્મરણીય લ્હાવો રહેતો. એક દિવસે પુસ્તકોની દુકાની વિષે વાત નીકળી તેઓ કહે, 'હું પંદર વર્ષની હતો ત્યારથી ચાર-ચાર આનાની ચોપડીઓ ખરીદતો હતો NOW MY collection is more than seventy five years. પંચોતરે

વધેથી પણ વધારે સમયની ચીપડીઓ. તે વર્ષોમાં, સાંકડી શેરી પાસે બે દુકાનો હતી. સ્કુલ પાસે ટાટા દુકાનો હતી. હાથ પટેલની પીઠની સામે એક દુકાન હતી. બાલા હનુમાન પાસે એક દુકાન હતી. બાલગોંવિદ્ કુબેરદાસની એક દુકાન હતી. તે વખતે અમદાવાદમાં આવી પાંચ-દસ દુકાનો હતી. પછી અંગ્રેજી પુસ્તકો માટે ન્યૂ આર્કિટ બુક કંપની આવી. દિનકરલાલની, રાકિન હાલ પાસે એ બધા પહેલાંની - ૧૯૪૨ પહેલાંની દુકાનો. અર્પંડ આનંદ અને સસ્તુ સાહિત્ય એ લોકોનું મકાન છે. ત્યાં એમનાં બસી- પાંચસો પુસ્તકો મળે. ગાંધાગ્રનું પહેલું પુસ્તક. 'આરોગ્ય વિશે સામાન્ય જ્ઞાન' એમણે લખેલું."

પુસ્તકો કેવી રીતે ભેગા કર્યાં, તે વાત પણ એમને કહેવા, 'પરિસમાં શેક્સપિયર ફું. બુકશોપની માલિક પણ એવો હતો કે કોઈ વાચક પુસ્તક ખરીદવા આવે, તો પહેલાં તેનો ગણો ઇન્ડરવૂ લે ! તેને પ્રશ્નો પૂછે અને મે તેને લાગે કે ખરીદવાર ખરેખર એક વાચક છે, તો જ તેને પુસ્તક લેશે ! દુકાનને નાણાં ગળે કે ન મળે, પણ એક પુસ્તક યોગ્ય જગ્યાએ જ જવું મેંઈસી !"

તેઓ પ્રકાશકો વિશે પણ વાત કરતાં. 'Bhavtelaatil's તેમને આ પુસ્તક મેંઈવું જ હતું. પ્રકાશકના

Poem in prose
કંટલાંગમાં કંગ્રિજ સર્કસ (લંડન) પાસેનું સરનાગું હતું. ક્ષીરે કે ચીથે માળે જવાનું હતું. સાહેબ ઉપર ગયા. બેલ વગાડી પા કે અડધા કલાક સુધા રાહ મેંઈ પણ કોઈએ બારણું ખોલ્યું નહીં. તેથી આ પત્ર લખ્યો છે.' તો સામેથી જવાબમાં પ્રકાશકોએ પુસ્તક જ મોકલી આપ્યું અને જણાવ્યું કે 'બિલ ભરવાની રિંતા ન કરશો જ. આવી વાચક ક્યારેક મળે ! ભગત સાહેબને એકએક પુસ્તક યાદ હતું. 'દુઓ, આ છે, seven Types Ambiguity - સાત પ્રકારની

દુબોંધતા ! આ, *Making knowing and judging* આંકનનું
 પુસ્તક, જ્યારે આંકન આંકસાફક યુનિવર્સીટીમાં પ્રોફેસર નિમાયા
 (૧૯૫૬), ત્યારે તેમણે ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે, *Inaugural lecture* તરીકે
 આપ્યું હતું. પછી તેનું પુસ્તક થયું છે.”

એમને થયું કે કેટલાં બધાં જુનાં પુસ્તકો છે. ચાલ્યાં કેટલાંક
 પુસ્તકોની વિગત મહાવા, હું ધરે જઈને ‘એમેઝોન’ માંથી શોધવાની
 પ્રત્યન કરતી, તી નોંધ આવતી કે ‘પુસ્તકો આપ્ય નથી - નાંટ
 અવેલેબલ’. ભગતસાહેબના ગ્રંથસંચારમાં ચાલ્યાં તી કેટલાંય પુસ્તકો
 છેની વચ્ચેની જુની કાપલી નીકળતી : બાલગોવિંદ કુબેરદાસ -
 હેકાણું, બાલા હનુમાન એ દુકાનમાંથી ખરીદાયેલાં સાહિત્યનાં
 પુસ્તકોનું બિલ, તી વળી કેટલાંક વચ્ચે માર્જિનમાં લેમના હાથે
 લખાયેલી, શ્રીકૃષ્ણવલ્લભી નોંધ નીકળે - એવી તી સંશોધનાત્મક
 નોંધ કે તેમાંથી કદાચ એક પુસ્તક જ લેયાર થઈ મથા. કેટલાંક
 એવાં મર્ગીઝીનો પહાનીકળ્યાં, કે જેનાં થોડાંક જ અંકોનું પ્રકાશન
 થયું. હોય અને પછી પ્રકાશન બંધ થઈ ગયું હોય. સાહેબે કહેવા,
 ‘મારી પાસે આ-બધાં જ મર્ગીઝીનો સરાવાયાં છે.’

ભગતસાહેબે એમને એક પુસ્તક બતાવીને કહ્યું, ‘*This lady*
was in love with Tagore. very brilliant lady. વિક્ટોરિયા
 આંકામ્બી. ટાગોરને તેમણે એ પુસ્તકો લેવામાં આવી હતી, કે જેના
 પર બેસીને ટાગોર પોતાનો સમય વિતાવતા હતા.’ એમને સ્ત્રીન્દ્ર
 ભવનમાં આ વાત કરવાનાં હોય.

આમ એક પછી એક કબાટમાં ખૂલતી જતાં અને તેમાંથી
 વૈવિધ્યસભર ભંડાર ઉભરાતો રહેતો. ક્યારેક સાહેબ તેમની રિપ્પહી
 જરૂર ઉમેરતા, ‘*Oxford companion of American of Ezra*
Pound આ પુસ્તક *authoritative* છે - *criticism* માં મુક્યુ.’

collected poems of Ezra Pound... can Man survive...
 china India and ruins of Washington... God is an
 Englishman... culture can kill us... આ બધાં પુસ્તકો
 How could I afford all these books! આજે સવારે જ હું
 વિચાર કરતો હતો, કે 'Assimilation' નામનું પુસ્તક આવું નથી
 એટલે ઘણાં પુસ્તકો બાકી રહી ગયાં હશે. એ પુસ્તકમાં ગીતાને
 'વિદ્યાર્થિ-યુદ્ધકાવ્ય' ગણાવે છે. "આમ સાહેબ પાસે તેમના
 એક એક પુસ્તકની માહિતી હતી અને આ ઉંમરે ઝીડાવટભરી વાતો
 તેમને થાઉં હતી.

એનમ્ - આઈન્સ્ટાઈન - શ્રી અરવિંદ... વગેરે પુસ્તકો નીકળતાં
 મેં ઈને એમને થવું કે સાહેબને વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેમાં પહારસ છે
 ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, 'મેં ૨૦ વર્ષ લગી, લગભગ '૭૦ થી' ૮૦ની સાલ
 સુધી, science & religion વાંચ્યું હતું અને લિટરેચર બહું નહોતું
 વાંચ્યું. માત્ર કુતૂહલતા હતી એટલે કે 'out of curiosity' મારે
 મહાવું હતું કે હું કયા જગતમાં મૂલી રહ્યો છું. આ પુસ્તકની વાત
 કરીએ, તો chance and necessity એક વખત બહુ મોટી ચર્ચા
 ચાલી હતી કે આ યુનિવર્સ ચાન્સથી ચાલે છે કે નેસેસિટીથી. એ
 ચર્ચા In a nation of strangers, અમેરિકામાં ચાલી હતી...!

આમ જે પુસ્તક હાથમાં લે, તેના વિશે તેની સંદર્ભસ્મૃતિ
 હોય જ તેમણે કહ્યું, 'passage to India' આ પુસ્તક મેં લખાવેલું
 છે. તેની વાતો કઈ આવી છે. ફિલિંગ અંગ્રેજ છે અઝીઝ ઈન્ડિયન
 છે. બંને પરમ મિત્રો છે. ફિલિંગ રમ ગાળવા ઈંગ્લેન્ડ જવાનો છે.
 ત્યારે બંને મળે છે - એકબીજાને વિદાય કરવા. ફિલિંગ કહે છે કે હવે
 હું પાછો આવીશ, ત્યારે આપણે મળીશું. ત્યારે અઝીઝ તેને કહે છે
 કે ના, આપણે નહીં મળીએ, હું તને નહીં મળું, ફિલિંગ પૂછે
 છે કે શા મારે નહીં? ત્યારે અઝીઝ કહે છે, "Till the British
 quit India, we can't be friends" તે પછી અટકીને ભગતસાહેબે
 કહ્યું કે, 'આ Quit India' શબ્દ આમાંથી આવ્યો છે. ફિલિંગ કહે
 છે કે 'who says no...' વગેરે. "ત્યાર પછી તે પુસ્તકના
 લેખક વિશે કહેતા, 'E.M. Forster અમદાવાદ પહોંચી ગયેલા
 ભારતમાં ભોપાલની બાજુમાં એક રજવાડું હતું. ત્યારે તેઓ
 રોકાયા હતા. અને ત્યાં પાંચ વર્ષ રહ્યા. તેથી એ પુસ્તકની
 ઘણી વાત Forster ના પોતાના અનુભવોમાંથી જન્મી છે.

ચ્યામ જેમ જેમ પુસ્તકો નીકળે, તેમ તેમ તેઓ વાતો કરતાં,
 "આપણો સિલ્વિયા પ્લાચ વિશે વાત કરી હતી ને, તેનું આ પુસ્તક."
 મને અચકાટ થતો કે હું તો સદંતર ભૂલી ગઈ હતી કે ચ્યમારે શું
 વાત થઈ હતી. તો સાહેબે યાદ કરાવતા કે ખૂબ જ ડિપ્રેશનમાં
 જઈને ચ્યા ક્વચિત્રીએ બે-ત્રણ વાર આપઘાતનો પ્રયત્ન કર્યો
 હતો અને છેલ્લા પ્રયાસમાં તે મૃત્યુ પામી હતી. ચ્યામ ક્યારેક
 પુસ્તક વિશે, તો ક્યારેક પ્રકાશન વિશે વાત કરતા. તેઓ કહેતા,
 "ચ્યા પુસ્તકનું પ્રકાશન કેવું સરસ છે - ચ્યા પુસ્તક, 'Bibliography
 of John Donne, એ જહોન ડોની વસ્તુઓ લંડનમાં ક્યાં ક્યાં
 છે તેની બિબ્લિયોગ્રાફી છે. તે માટે કેટલું મોટું દળદાર પુસ્તક
 પ્રકાશિત થયું છે! તે ક્યાં ક્યાં ગયો હતો, વગેરે વગેરે બાબતોનો
 પ્રશ્ન તેમાં સમાવેશ છે.

નિરંજન ભગતની કવિતામાં ભાષ્ટીય આધુનિકતા

લેખની શરૂઆતમાં જ એક વાત નીંધા લેવી જરૂરી ગણાયઃ જેમ કવિતાની તેમ આધુનિકતાની ઓળખ એક સીમાથી વધારે નિશ્ચિત થઈ જાય, તે સ્થગિત થઈ જતી એ ઓળખ, ઓળખનાર અને ઓળખાવનાર બંને માટે અસ્પષ્ટ અને 'આધુનિકતા' - અને 'કવિતા' બંને સંજ્ઞાઓનો સંકેતવિસ્તાર વ્યાપાર છે. એટલે જ એ બેના સંગબંધનોથી અનેક પરિમાણો છે. દશક સુધા જેમની કવિતાની પ્રબળ પ્રગટના ગુણવત્તા માની છે અને જોમ દશકોની પ્રગૂઠ પ્રવૃત્તિ, એવા નિરંજન ભગતની કવિતામાં જગતભરનો અને શતકોનો સંકુલ ઇતિહાસ દેરાવતી આધુનિકતા કઈ કઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે એની પૂરી અને વિગતવાર ચર્ચા આ મર્યાદિત પ્રકરણમાં દેરાવતા લેખમાં કરવી એ ગ્રામ બહારનું કામ ગણાય. એટલે એમણી માત્ર ત્રણ મુદ્દાઓ પર આ લેખ કેન્દ્રિય કર્યો છે, એમ ધારીને કે એમ કયે લેખની શબ્દમર્યાદા અને, ખાસ તો આ લેખના લેખનની સચવાઈ. એ ત્રણ મુદ્દા, બલકે ત્રણ સવાલ આ મુજબ છે : ૧. આધુનિકતા એના પાયામાં રહેલી ઓદ્યોગિક ક્રાંતિ અને એનાથી મૂળમાં રહેલાં યંત્રવિજ્ઞાન અને નિરંજન ભગતનો એક તર્કનિષ્ઠ વિચારક તરીકેનો અભિગમ શો હતો ? ૨. આધુનિકતાના સમયમાં રાજ્યસત્તા અને એની ભૂમિકારૂપ અર્થસત્તા સાથે કલા, વિરોધી સાહિત્યના સંગબંધ - અને એક અસજગ - નિર્ભય નાગરિક તરીકે આ શું વિચારતા હતા ? ૩. કવિવર નિરંજન ભગતની કવિતાની સમગ્રતાની સંગબંધ આધુનિકતા સાથે કેવો છે - તેની એક તબક્કે સ્થગિત થઈને અરકી ગયેલો કે અંતિમ તબક્કા સુધી રહી રહેલો અને હવે વાચને વાચને વિકસતો જતા ?

એ તર્કનિષ્ઠ વિચારક, સજગ - નિર્ભય નાગરિક અને ત્રુતવાન કવિ ત્રણ પરસ્પર કઈ રીતે સંકળતાં સાબ્યા છે એ પણ ઇતિહાસ દ્વારા સૂચવવાનો આ લેખમાં પ્રયાસ થતો રહેશે.

આધુનિકતા આધુના પાગ પ્રસ્તુત છે કે વ્યાપકી
 આજ કેટલાક સમયથી એ ધુનિકતા અર્થાત આધુનાપણું
 શ્લેષ લીલી ગયેલી ગઈ કાલ અથવા, કહો ન આવી
 શકે એવી આપતી કાલ બની ગઈ છે? પાસ્ટાપામાં
 પૂછતાં, શું પેલી આધુનિકતા હવે અન્ય-આધુનિક
 અથવા વિકલ્પે ઇતિહાસોત્તર બની ગઈ છે? કેટલાક
 ઇતિહાસવિદો અટકારમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી ઇન્ડિયન
 રિવોલ્યુશન કહેતાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ આથી યુરોપમાં
 જન્મેલી આધુનિકતાને લીસમી સદીના અંત પહેલાં
 અવસાન પામેલી ગણે છે. જ્યાં કાંસવા લ્યોતાર
 ને ફ્રેંચ જેમ્સન જેવા વિચારકો 'દુ પોસ્ટ મોહન
 કંઈશન' અને 'કલ્ચરલ લોન્ડિ કંપિરાલિઝમ' ની
 મીમીસા લીસમી સદીના અંતિમ ધરણમાં પ્રસ્તુત
 કરે છે અને મોડર્નિટીના અંતની ઘોષણા કરે છે.
 વિકલ્પે બીજા કેટલાકોને મતે મૂડીવાદ આજે અંત
 તો પૂર્ણપણે વિકસિત અને સામર્થ્યવાળું બની ગયો
 છે કે આધુનિક માનવનો ઇતિહાસ એના પુરુષાર્થની
 કહાણી હવે પરિપૂર્ણ, સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. ફ્રાન્સિસ
 ફૂકુયામા આ મત વજૂ કરે છે. તો અન્ય ઇતિહાસવિદો
 માને છે કે આધુનિકતા તો આજેયે નવાં વિવર્તોમાં
 અગ્રણ્ય છે. યુર્ગેન હાબેરમાસ મોડર્નિટી ને એન્લાઈન્ટમેન્ટ
 ની વ્યવિકાલ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ગણી, મોડર્નિટીને
 અંત 'અનફિનિશ પ્રોજેક્ટ', ૧૯૯૦ માં પ્રકાશિત
 પુસ્તકમાં ગણે છે. નિરંજન ભગત જોડે આ મતલેહોની
 કે આ વિચારકોનો લીગતે ઉલ્લેખ કરતાં નથી, પણ
 એમનું પણ હાબેરમાસના મતલ્યની વધારે નજીકનું
 હોય, એમ જણાય છે. વિચારક રૂપે નિરંજન ભગતની
 અને સામર્થ્ય આ છે કે આ વિચારની શાખાપ્રશાખા
 - અંતે નહીં, અંતે મૂળે, બહુ અંતે ૨૨ સિસ્ટમ

રહેતાં મૂળ-જાળને, મૂળ-લયવાચને તપાસતા રહે છે. સાહિત્યચર્ચા માં ડાન્કુશિયમ, પેરિક્રીસ, યિઓક્રિટસ, વર્જિલ, હોરેસ, હેન્ટી, ૧૯ ઝ્યુઈયે અને પુશ્કન વ્યાદિ અનેકોને પોલપોતાનાં સ્થળ-કાળમાં મૂકી વ્યાખ્યા પછી નિરંજન ભાગત એ વધુને પોતાની સંસ્કૃતિમી માંસાના એક મહાવાક્યમાં પરસ્પર ભેડી આપે છે. આમ, આધુનિકતાની સમજની સમજાણ એક ઠોંડા અને ઘાપક મૂળ-જાળમાંની પોષણ પામીને વિકસતી રહે છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને આધુનિકતા બે પ્રેક્ટિકલ
 અર્થમાં જઈ શકે : માણસને પોતાનો વિનાશ કરજે
 ત્યારે જો સર્વનાશમાં આધુનિકતાનું પરમોત્કર્ષજિંદુ આવી
 શકે. અથવા તો આધુનિક માનવ અને સમાજ પોતાની
 આજની સીમાઓ સ્પર્શીને નિવૃત્તિ જોને 'ઓવરમેન/
 સુપરમેન' કહેતા એવી પ્રમાણમાં પોતાને પસંદ, એવા
 ભાવિમાં આજની આધુનિકતાનું રૂપાંતર થાય. એ લેમાંથી
 એક અંત સુધા એ પહોંચે. ત્યાં સુધા આધુનિકતા વિસ્તરતી
 રહે. નિર્જન ભગતને માણસને જ્ઞાનનિર્મિતિની અને
 દેહનોત્ક્રમની શક્તિઓમાં પાયાનો, નિવૃત્તિયન, અપાર
 વિશ્વાસ વિશ્વાસ હતી. એમનો આધુનિકતા સાથેનો સંબંધ
 એ સમજણ પર આધારિત હતો. આવી લેચારિક અને
 સર્જનાત્મક ભૂમિકાઓ રહીને નિર્જન ભગત, કવિ રૂપે અને
 નાગરિક - મનુષ્ય રૂપે આવી આધુનિકતાને એરલે જે
 ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ દ્વારા માનવજીવનને સર્વગ્રાહી રીતે પોતાની
 નિયંત્રણમાં લેતારી આધુનિકતાને સમજતા અને પડકારતા
 હતા અને, બીજી તરફ, એ કવિ - વિચારક કહેલા રહેલા કે
 પ્રકૃતિના અને આધુનિક માનવસંસ્કૃતિ દ્વારા છે. પોતાની
 વિજ્ઞાનશક્તિની, સવિશોષે તો 'યંત્રવિજ્ઞાન' શક્તિથી
 એ કલ્પસર્જનના મૂળમાં રહેલી સ્વચ્છંદપાશીલતાથી એ
 એમ કરવાનો સક્ષમ છે, એવું એ માનતા.

એ સુમિત્રાએ વહીને કવિ નિરંજન ભગતે, જોદ્ધર અને એલિયટ - ઓડેનને માર્ગે, જાગૃતિક આધુનિકતાની મૂળગામી મીમાંસા, પોતાનાં અનેક વ્યાખ્યાનો, વાતચીતો અને વિચાર રૂપે ત્રીણીમાં કરી છે. 'આધુનિક કવિતા' 'કેરલાક પ્રશ્નો' એ પુસ્તકમાં એમણે ગુજરાતી કવિતા અને સંસ્કૃતિના સંદર્ભે આધુનિકતાની અર્થ કરી છે. કવિ રૂપે પણ 'અવકાશને જ્ઞાનવતાથી મહીશા હું' કાવ્ય જેવી રચનામાં પાશ્ચાત્ય વિચારકોની આગમી એવી, હેન્ડ-એન્ડ-હાઈટ આશાવાદ - નિરાશાવાદની ઘણું આગળ જતી, આધુનિકતાથી વેરાગ્યશીલતાયુક્ત ત્યારતીય વિભાવના પ્રસ્તુત કરે છે.

મીડે, અલ્પલત, એક વિચક્ષણ કવિ રૂપે પુર્વ - નિરંજને પુર્ગરપણે 'પ્રવાલકીપ' નાં કાવ્યોમાં અને ઉત્તર - નિરંજને આધુનિકતાનાં સ્વાભાવિક રોધક, પરનિર્યાતક, અમરસંવેદનશૂન્ય અને સત્તાચાર પરિભાવોની આકરી દિલોચના કરી છે. પણ સમગ્રતયા આધુનિકતા માણસમતને અંદર અને અંદર સંગ્રહોને વિનાશને માર્ગે લઈ જાય છે. આધુનિકતા અને વિનાશક સાલિત થશે એવું નિરંજક આગલ વ્યક્તિ, વિચારક કે કવિ રૂપે માનતા નહોતા. એલિયટ, ઓડેન, ક્રોસ્ટ, જોદ્ધર, મરા, પિરાન્દેલો; વેકેવિસ, ક્વાસિમોદો, મોન્ટાલે - આ અહુ સર્જકો વિશેના મર્મગામી અને આવિરગરણીય લેખોની સ્વાધ્યાયભોક્ષ ૧, ૩, ૪ અને સ્નાહિત્યચર્ચા ની મનોભૂમિ આજાંજલાં આભાસીકિત છે પણ દોસ્તોએ પરબી, કિર્કેગાર્ડ, ફાક્ટા; વીલ્ટર જોન્નમિન, હાન્ના આરેન્ડ, રોડોનો; ઝ્યોર્ગી લ્યુકાચ, ગામ્સી, સાત્ર; આઈસ્ટ્રાન્ક, જુએન્વાલ્ડ, ગોલ્ડલન્ડા - આધુનિકતાની આલોચનાનાં આ પાસાંનો સ્વાધ્યાય નિરંજનેભાંકમાં જાગો એવા નથી મળતી.

ધોક્ક વ્યારતીય વ્યાધુનિકતા અંગે. વ્યારતમાં અધોદીગિક
 કાનિત, નિર્જન વ્યારતના શબ્દોમાં 'યુગવિજ્ઞાન' નો યુગ,
 અંગીગણીયમી સદીના નીજ દશકમાં, તેથી અંધવાનવાદી
 વિદેશી સ્તાના અધુશ નીચે, ઘથી. એ વ્યારતીય અધોદીગિક
 કાનિત અને વ્યારતીય વ્યાધુનિકતા વિશેની નિર્જન વ્યારતની
 સમજણ ગાંધિ અને રવીન્દ્રનાથના પ્રભાવ નીચે ઘઈ.
 પણ વિશ્વના અનેક સમર્થ અંધુતિમીમશિયોના વિચારોનો
 સત્વર સંદર્ભ નિર્જન વ્યારતના ચિત્તમાં સ્થાપી ઠાવો, અંધરનો
 ગાંધિવિચારનો પ્રભાવ નિર્જન નિજી રીતે ગાલે છે
 ગુજરાતી સાહિત્યના અનુગાંધીયુગનો યુગપ્રવર્તક કવિ રૂપે,
 નહીં કે અનુચારી રૂપે. અને નમુકથી સમજવા માટે
 'યુગવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા' એ શબ્દશબ્દ વાંચવા જેવાં
 છે. અહીં અમેથી ધોગિક સરીક પ્રક્રિયાઓ મેઈચો;
 'અમેના અર્થિક અને સંજીય વર્ણસ માટે જેવાં અને
 જેવાં જરૂરી હોય એવાં અને અંધરનો વ્યારતમાં અંગીગણીય.
 પશ્ચિમની વ્યાધુનિક અધોદીગિક અંધુતિનો વિકાસ કર્યો
 અને માત્ર અંધરનો અને અંધરનો જ વિકાસ કર્યો. અને
 એ હોરા અમેનો વ્યારતમાં અમેનું અર્થિક અને
 સંજીય વર્ણસ કાયમ કરું ઝીલાવરથી વાંચનાર મેઈ
 શકશે કે ગાંધિવિચારનો પ્રભાવ ઝીલાવરથી નિર્જન
 વ્યારત અધોદીગિક અંધુતિકને અને વ્યાધુનિકતાને ગાંધિ
 કરતાં લિલકુલ વિપરીત નજરે જુએ છે. ગાંધિ આ 'અધોદીગ
 વ્યાધુનિકતા'ની પૂર્ણ અપીવકાર કરવાની વાત કરતા ઠાવો,
 અમેને માટે પેલી અંધવાનવાદી સત્તાએ હાથલ કરેલી
 વ્યાધુનિકતા અધકધઅધકધ હોય તીચે વધારે હતી. ગાંધિ
 તો એ જરાયે અપની નહોતી. નિર્જન વ્યારત માટે એ
 અધોદી હતી. વ્યારતે અધોદીગિક અંધુતિક અને વ્યાધુનિકતાની
 અંગીગણીયમી સદીમાં ઘથી 'અંધરનો જ વિકાસ' નહોતો સિદ્ધ
 કરવાનો પગલધારે, પૂરી વિકાસ સિદ્ધ કરવાની હતી. ગાંધિ
 પછીના વ્યારતે એ માર્ગ અપનાયો. નિર્જન વ્યારત વ્યારતીય
 વ્યાધુનિકતાની પ્રબંધ પરકર્તા હતી, કોઈ 'ગાય અંધુતિક'
 તરફ પાછા કરવાની હિમાયતી નહોતી. સંજી શાંતી કવિતા
 અને નિર્જન વ્યારતની કવિતા વચ્ચે જે કોઈ વ્યારે મીરાં
 તકાલ હોય તો એ આ છે. નિર્જન વ્યારતની શબ્દ પૂછીની
 કવિતાને જ અમેની મુખ્ય ધારા ગણતાં, અસ તો 'પ્રવાલક્રીપ'
 -ની શાંતી.

નિરંજન ભગવતની કવિતામાં હંદોવિધાન

૧. નિરંજન ભગત હંદ અને લય વિશે કેટલા જગત છે એનો સંકેત પહેલા કાવ્યસંગ્રહના નામ 'હંદોલય' પરથી જ મળે છે. આ સમાનતા તેમના પ્રેમગીતની પંક્તિમાં પણ પ્રવેશી જાય છે.

' બે ફૂલ ફૂટ્યાં!

... શા દેહહંદે યતિબંધ તૂટ્યા'

૨. 'હંદોલય' (પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૮-૫૭) માં પ્રયોજાયેલા હંદોની યાદી પરિશિષ્ટમાં મૂકી છે, જેના પરથી આપણે તારવી શકીએ કે:

- * વૃત્તોમાં કવિને પૃથ્વી અને મિશ્રોપજતિ પ્રત્યે પક્ષપાત છે.
- * કાવ્યમાં બે હંદ યોજવાના હેતુ, ત્યારે તેઓ બીજા હંદ (ઈન્દ્રવજ્ર / ઈન્દ્રવજ્રા / ઉપેન્દ્રવજ્ર / વંશરથ) સ્વરથ પસંદ કરે છે. તેની સાથે બહુધા વસંતવિલકા અને દ્રુતમિલંખિત હોય છે.
- કાન્ત કે કલાપીની જેમ અનેક હંદ ધરાવતાં 'ખંડકાવ્યો' નિરંજન ભગતે રચ્યાં નથી.
- * 'ખંડ' વૃત્તોમાં તેમની વૃત્તિ શિખરિકાની તરફની રહી છે.
- * મુક્ત પદ્યમાં તેમને હરિગીત કે ઝૂલકાના પરંપરિત વિશેષ સ્વનુકૂળ આવે છે.

૩. હંદ- પસંદગીમાં કવિનું કૌશલ્ય

બ.ક. ઠાકોર અને નિરંજન ભગત (વયમાં ૫૭ વર્ષ દૂર હોવા છતાં) શ્લોકમેટ્રની નિકટ હતા. ઠાકોર વિશે લખાયેલા ત્રણેય કાવ્યોમાં નિરંજન ભગતે ઠાકોરને પ્રિય રહેવા હંદ (પૃથ્વી) અને સ્વરૂપ (સૌનેટ) ની વિનિયોગ કર્યો છે. (પિતામહ તમી અને શિશુક હું કલાસૃષ્ટિમાં) ગૃહીય ભાલાલેખન માટે ઉપયુક્ત રહેવા પૃથ્વી હંદની વરફાળી કવિએ

'વિદાય' મોનેટ માટેય કરી છે. ('વિદાય, પ્રિય કલ્પના, અથવા વિદાય દેવી મઝી!')

'કંટકીના (ચારમાં) રચનામાં કવિએ કાંટાળા પંથોની વાત કરી છે. લાંબાટૂંકા પંથોની વાત કરતી હોય તો પંક્તિઓ પછી લાંબાટૂંકી જોઈએ, માટે કવિએ પરંપરિત હરિગીત પસંદ કર્યો છે:

' રે આ લીલા!

શી ક્ષિન્ન મુન્દરની લીલા!

... જ્યારે સખગતું આત્મ માથે ને નીચે સૂકી ધરા
ત્યારે શીલા લાગી શીતલ જલના ઝા!

સિંહની હાંકતી હિંમત ગતિ બતાવવા કવિએ 'ઝૂમાં' કાવ્ય ગુલબંદીમાં રચ્યું છે:

'એ હલંગ, એ જ નહીર,

નેત્રમાંય એ જ તેજ, એ જ તોર'

આ કાવ્યની અમર નલિન રાવળે આ જ છંદમાં રચેલા કાવ્ય 'ઝૂમાં મુંદરી' ઉપર જોઈ શકાય છે. (નલિન રાવળના કાવ્યમાં જોકે વધુ લ્યંજનાત્યાપાર છે.) 'એક્વેરિયમમાં' કાવ્યમાં માહલીની ટૂંકી દ્વક્ષર સૂચવવા કવિએ ગુલબંદીને કામે લગાડ્યો છે:

'તેલવેતમાં જ ગાઉ ગાઉ માપતા

એને ન ક્યાંય હોયવું'

'પ્રવાલદ્વીપ સંગ્રહનાં બીજાં ઘણાં કાવ્યો ગુલબંદીમાં રચાયાં છે, જે મુંબઈનગરની વૃત્તગતિ માટે સુસંગત છે. જુઓ 'એટીટ્રોમ પર' થી ઉડતી આ પંક્તિઓ:

'આ વિહંગ

... શી પ્રલંબ ક્ષણ!

પર્ગહીન વૃક્ષની અહીં વિશાળ સાગ'

ચતુરશ્વરી સંધિથી રચાતો તનવેલી હંદ પદનાટક માટે અનુકુળ છે. તેમાં લઘુ- ગુરુના બંધન નથી, પંક્તિઓ લાંબીટૂંકી રચી શકાય છે. તનવેલીમાં સર્જાયેલા રાગીરના નાટક 'ચિત્રાંગદા' નો નિરંજન ભગતે તે જ હંદમાં અનુવાદ કર્યો છે. ઉમાશંકર મેશી કહે છે તેમ રાગીરની 'અપૂર્વસુંદર નાટ્યકૃતિનો' આ અનુવાદ એક 'આહ્લાદક સિદ્ધિ' છે. 'ચિત્રાંગદા' ની શિષ્ટ, સંસ્કૃતપ્રસ્તુર, સમાસયુક્ત ભાષા ટટાર ચાલે છે. સંવાદો ઉર્મિરસિત છે. વીરાંગના ચિત્રાંગદા અર્જુનનો પ્રેમ સંપાદન કરવા હેતુ, કામદેવ પાસેથી એક વર્ષ માટે રૂપવતી બનાવાનું વરદાન મેળવે છે. વર્ષને અંતે અવગુંઠન કાંતીને તે અર્જુનને કહે છે :

હું છું ચિત્રાંગદા, રાજેન્દ્રનંદિની.

દેવી નથી, તો નથી હું સામાન્ય રમકાી!

પૂજા કરી રાખો માથે એવીયે હું નથી.

રાખી મૂકો

એવીયે હું નહીં.....

સુખી દુઃખી કરો મને સહચારી,

ત્યારે જ મારી પામી શકશો પરિચય."

જ હંદોના ભાલ ઉઠાવતી પદાવલિ

પસંદ કરેલા હંદમાં કવિ, સમુચિત પદાવલિ પડે, સફળ થયો હોય તેના કિહારકચ હવે ખેઈએ:

સ્વતંત્રતા મળ્યાના બરાબર એક વર્ષ પછી રચાયેલા દીર્ઘકાવ્ય 'સંસ્મૃતિ' માં આ પંક્તિ તરિતારે આવે છે:

'આજ થી સંસ્મૃતિ! સંસ્મૃતિ! સંસ્મૃતિ....'

ઝૂલાબાના 'દાલદા' બીજના આવર્તનથી ભાવકના ચિત્તમાં સ્મૃતિવલયો ફેલાય છે, ફેલાતાં જરા છે.

અંક શિષ્યશિક્ષામાં રચાયેલા 'શૈષ સ્મરણ' ની પંક્તિઓ જુઓ,
 'જુઓ પેલી નેતા... તરલગતિ મંચાર કરી', 'ઢળી ચેમા ઝૂલ્યા
 પવન, પળમાં તી વહી વસી' હંદમા આવતા પાંચ લઘુસ્થાનો પર
 'તરલગતિ' અને 'પવન, પળમાં' મૂકીને કવિએ સરકતી જતી
 નાવડીની વેગ તાદૃશ્ય કરી આપ્યો છે.

ઝલબકીમાં રચાયેલા 'ચર્ચગીટથી લોકલમાં' કાવ્યની આ
 પંક્તિઓ કાને માંડતાં, ટૂંકની ગતિ મંભળાયા છે:

'વિલીલ લીલ ડીલતી, હિલીલતી,
 કિલીલ બીલ બીલતી.'

ભર્તૃહરિના જાગીતા નિમાસાને કવિએ 'રે પ્રીત' કાવ્યમાં
 મિત્રીપજાતિમાં ઢાળ્યો છે:

'રે પ્રીત, ભર્તૃહરિના ફલમાં તું મૂત્ત!

રે ધિક્ તને, છલમયા! છટ, હા! તું ધૂત્ત!'

આ અને આગલા અંકમાં આપકો કવિની હંદકુશળતાને
 પ્રમાણી, પરંતુ કાન્ત આદિએ નેટાર કરેલા વૃત્તના રાજમાગને
 નિરંજન ભગત મોટો વળાંક આપી શક્યા નથી.

૫. મુક્ત પદ્ય

નિરંજન ભગતે અનુગાંધીયુગીન કવિઓમાં અગ્રેસર
 રહીને, પંક્તિઓ અનિયમિત માપની હોય તેવા ઘઠાં કાવ્યોનું
 સર્જન કર્યું છે.

૫.૧. પરંપરિત ઝૂલગા.

'દાલદા' પાંચ માત્રાની સંધિ છે. 'સંસ્મૃતિ' કાવ્યની
 પંક્તિઓમાં આ સંધિનાં એકથી લઈને સાત વાર
 આવર્તન થયા છે:

‘આવે છે મુક્તિદિન ।

આજ તું જોઈ લી તજ આમ સ્વાનબીન ।”

‘હંદવિદ્યાનની અગામિ પ્રસ્ફુલ ન હોવા છતા, એટલું છે ,
તેના આવર્તનોથી સર્જાયેલી કૃતિઓની અર્થ ધંડ આ
કરી છે.

૫.૨.

‘દાલદાલ’ માત્ર માત્રાની (સલકલ) સંધિ છે. તેના
આવર્તનોથી સર્જાયેલી કૃતિઓની અર્થ ધંડ આ કરી છે.

૫.૩.

ગુણબંધી :

‘લદા’ ત્રય માત્રાની (ત્રિકલ) સંધિ છે. તેના આવર્તનોથી
સર્જાયેલી કૃતિઓથી અર્થ આપકા ધંડ આ કરી .

૫.૪

કથવ :

આઠ માત્રાના આવર્તનોથી ફેરલાંક કાવ્યો અથા છે :

‘મુજ મુઝ દોષ્ટિનું અંબલ પંખી

સિર સુન્દરની ઝંખી.

... બેથ નયનની પાંખ પસારી તમતું,

જેને ક્યાંય ન ગમતું,

... આવ તૂત એહની તૂલગા

તવ દરિનથી હે ફૂલગા !”

૫.૫.

વનવેલી:

ચતુરક્ષરી સંધિનાં આવર્તનોથી કવિએ રચેલાં કાવ્યોની ચર્ચા
ખંડ ૨ અને ૮ માં સમાવિષ્ટ છે.

૫.૬.

ગદ્યકવિતા:

કાવ્યને માટે પદ્ય અનિવાર્ય નથી. [કાવ્યમ્ ગદ્યમ્ ચ પદ્યમ્ ચ.]
'લીક્ષ આંહુ ગ્રાસ' વડે વોલ્ટ વિદ્યમેને ૧૮૫૫ માં અંગ્રેજી
ગદ્યકવિતાની શરૂઆત કરી હતી. ઓગડીસમી સદીના
ઉત્તરાર્ધમાં બૉદલેર આદિ ફ્રેન્ચ કવિઓ પણ ગદ્યકવિતા રચતા
થયા હતા. ૧૯જીથી કાવ્યો રચનાર નિરંજન ભગતે કેવળ
પદ્યમાં સર્જન કરીને ગદ્યકવિતાની બીજી ભાંગવાનું કાર્ય
ગુલામમોહમ્મદ શીખ અને અન્ય માટે રહેવા દીધું.
કવિએ અંડ શિખરિડીમાં ચાર કાવ્યો રચ્યાં છે:

‘તને કે સ્વપ્નોને

કહે, હું તે કોને

યહું - સ્વપ્ને તું ને સ્વપ્ન તુજમાં જોઈ રહું ત્યાં?’

અંદીં શિખરિડીના પ્રથમ ચતિઅંડની બે પંક્તિ પંછી તે
છંદમાં પૂર્ણ પંક્તિ મુકાઈ છે. આ પ્રયોગ વડે નિરંજન ભગત
કાન્તના પગલામાં પગલું તો મૂકે છે, પણ એથી આગળ
વધી શક્તા નથી. ઈન્દ્રવજના પાંચ અક્ષર પછી શીલાની
ચતિ આવે છે. તેના પ્રથમ કે દ્વિતીય ચતિઅંડમાં પંક્તિ રચીને,
કવિએ અંડ ઈન્દ્રવજન કર્યો છે.

‘એ ગીતગોપી
રાસી રમાડો, વ્રજકુંજ લોપી
આ કૃષ્ણ શો કાળ જતો અગીલો!’

કવિએ ઈન્દ્રવજ્ર અને વસંતતિલકામાં દિલ્લેટી કાવ્યો પણ
રચ્યાં છે:

‘તું ચન્દ્રથી ચારુ સુહાસિની છે!
અંધારને તેજ થકી રસી ગઈ,
તારે સ્મિતે શાંત નિશા હસી ગઈ,
તું દૂરની ક્ષિતિજ પારની વસિની છે!’

ખંડ ઈન્દ્રવજ્ર તેમજ ઈન્દ્રવજ્ર - વસંતતિલકાનો દિલ્લેટ ધરાવતી
સુંદરમૂના ‘કાવ્યમંગલા’ (૧૯-૩૩) ની નિમ્નલિખિત પંક્તિઓ
વાંચવાથી જણાશે કે આ બંને બાબતે નિરંજન ભગતે કોઈ
નવપ્રસ્થાન કર્યું નથી:

‘એ ગીત ધારા
સંગીત ધારા
પ્રયંડ લેતી તવ કંઠથી જે
ને આંગળીથી રાગઉરે ગૂંથી જે
એ મિષ્ટ ને ભદ્ર પ્રસન્ન ગાડાં
હિંગ્યાં સુખાન્ત પ્રિય પાઠક કેંક લાડાં.’

(‘સ્વ. શંકર ઉત્તમીય પાઠકને)

વસંતતિલકામાં રચેલા સોનેટની અંતિમ પંક્તિમાં પ્રકા
અક્ષરનું ઉમેરડા કરીને કવિએ વર્ધિત વસંતતિલકાનો પ્રયોગ
કર્યો છે:

‘રે સ્વપ્ન શી સકલ સત્યરહસ્યની સૃષ્ટી ખોલે!’

(8).

ચૂંટી લેવાયેલા ફૂલને સંબોધીને કવિએ વસંતતિલકામાં સોનેટ રચ્યું છે :

'તારે ન રૂપ, નહિ રંગસુગંધ, કે' ના.....'

વસંતના સ્પર્શે વનેવન હસી રહ્યાં છે, પણ ફૂલ તો પાનખરની કંથા ઓઠીને પીઠી ગયું છે. છેલ્લી પંક્તિમાં ભાવપલયે સૂચવવા કવિ હંદપલયે કરીને સર્ધરા લાલ્યા છે :

'તારે પેલી સખીની સ્મરડાસુરભિ અંગાંગ મ્હેકે છે કેવી!'

૭.

નિર્દોષ હંદવિધાન

નિરંજન ભગતના હંદો શુદ્ધ છે. તેમના હંદોમાં દોષ શોધવા એ ધામની ગંગામાં સોય શોધવા જેવું છે :

'છકેલો ઘેલો દક્ષિણ પવન જ્યાં આતુર ધસ્યો'

શિખરિણીની આ પંક્તિમાં 'દક્ષિણ' શબ્દમાં 'દ' પછી યતિ આવતાં યતિદોષ થાય છે.

'કશો તારે રે સાંપ્રત ? નહિ, નહીં દેહ તુજને'

અહીં 'સાંપ્રત' ના 'સાં' પછી યતિ આવતાં યતિદોષ થાય છે.

'નથી નિરખવી ફરી, પ્રથમ તો નિહાળી ક્ષણે-

ક અર્ધી ક્ષમ વા, વિશાળ નગરી વિશે, બાળતી....'

પહેલી પંક્તિમાં ચરડાંન યતિ પૂર્વે 'ક્ષણે' શબ્દ પૂરો ન થઈ, અર્ધરા શબ્દે વિલંબન કરવું પડે છે, અને ઉચ્ચારણ કદરૂપું થાય છે.

હંદ સામવવા કવિને ક્યાંક કાળજુર્ગ શબ્દોના વિવિધોગ પડ્યા છે, જે વચ્ચે લાગે છે :

'એહ ('સ્વયં તું', 'ક્રંટકોના પ્યારમાં', 'મિત્ર મડિયાને'),
'હાવાં ('સ્વયં તું'), 'ક્રિયાં', 'હિયાં' ('પાઠાન્તર'), 'જિહાં'
('અંગ્રેજી આનર્સનાં વિદ્યાર્થીઓને વિદાય'), 'છે'ને
બદલે 'છે' ('એક ફૂલને', 'એકવેરિયમમાં', 'મિત્ર મડિયાને').

નીચેની પંક્તિઓ જુઓ :

'તને મેં સ્પર્શી રે જીવનરસની શીય તરસે
વસંતે મ્હોરેલા મુદિત મનના મુઘ્ધ પરશે!'

પહેલી પંક્તિમાં 'સ્પર્શી' અને બીજી પંક્તિમાં એ જ
તત્સમ ઢિયાપદનું તદ્ભવ રૂપ 'પરશે' વિસંવાદી લાગે છે.

'હવાં તરે ફક્ત આ સદ, અત્ર ક્લાંત'

'ક્લાંત' જેવા સંસ્કૃત શબ્દની સાથે 'હાવાં'નેવો દેશી
શબ્દ છંદ સાચવવા માટે મૂકવો પડ્યો છે.

૮.
પરંપરિત હરિગીત

'દાદાલદા' (સપ્તકલ) નાં ચાર આવર્તનથી જેની
એક પંક્તિ રચાય છે, તે હરિગીત છંદમાં ઓગણીસમી
સદીમાં પુષ્કળ ખેડાડા થયું હતું. ('જ્યાં જ્યાં નજર
મારી કરે યાદી ભરી ત્યાં આપની'). નિરંજન ભગતે
સપ્તકલ સંધિનાં અનિયતસંખ્ય આવર્તનો વડે, પરંપરિત
હરિગીતમાં, 'સુધામય વારુણી', 'ભાવો તમારો હાથ',
'તારલી', 'ધ્રુવનારા' વગેરે કાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે, જેનાથી
અનુગાંધીયુગના કવિઓ પ્રભાવિત થયા હતા. 'પાત્રો'
દીર્ઘકાવ્ય પણ આ જ છંદમાં રચાયું છે. રિલ્કેએ 'વોઈસિમ'
નામે કાવ્યગુરુ છ લખ્યું હતું. જેમાં લિખારી, આંધજો,

સ્કતપીતઓ, વેશ્યા અને ફેરિયાની ઉક્તિઓ છે. રિલ્કેનો ઇડિયટ કહે છે, 'ધે સે નથિંગ કેન હેપન, ધેરુસ ગુડ. નથિંગ કેન હેપન? નિરંજન ભગતનો ફેરિયો કહે છે, 'જોડે મને સૌ ફેરિયો કહે છે, છતાં ફરતો નથી, પણ એમ તો મારું નસીબે ક્યાં ફરે છે?' ('પ્રવાલદીપ'નાં કાલ્યો વાંચતાં પ્રશ્ન થાય: કવિએ મુંબઈમાં માત્ર દુરિતનાં દર્શન કેમ કર્યાં? બોદલેરે પેરિસમાં તેવાં જ દર્શન કર્યાં હતાં નેથી?) આંધળો, ભિખારી વગેરે પાત્રોની ઉક્તિઓ સ્મરણીય છે. 'પાત્રો'નાં છંદવિધાન વિશે રા.વિ. પાઠક લખે છે, 'હરિગીતના પંક્તિખંડોને બોલચાલની લઘુકામાં ઠાપીને (નિરંજન ભગતે) એને નવો વખોટ આપ્યો છે':

'આ હાથ જે સામે ધર્યો

એ હાથને ઘજારનો પણ હાથ

એના જેટલો લાયક જે પામર ધર્યો!

૮.

વનવેલી

'૩૩ કાલ્યો' ના પ્રકાશનના ભગભગ પાંચ દાયકા પછી નિરંજન ભગતનો સંગ્રહ 'પુનશ્ચ' પ્રકટ થાય છે, જેનાં સાઠેસાઠ કાલ્યો વનવેલી છંદમાં છે. હિંદીમાંથી ઊતરી આવેલા સંખ્યામેળ છંદ 'કવિત'ના ત્રણ પ્રકાર: મનહર, ઘનાક્ષરી અને વનવેલી ત્રણેય છંદ ચાર-ચાર અક્ષરના (અનુરક્ષરી) સંધિથી બને છે. લઘુ-ગુરુનો કોઈ નિયમ નથી, માત્ર અક્ષરસંખ્યા ગણવાની છે. ૩૩ અક્ષરના

દાનાકારીમાં ચતુરકારી સંધિ ચાડ વાર આવે છે. મનહરમાં
 અત્ય સૌંદર્ય ઝાંઝા વાઈ ત્રણ અક્ષરનો જનતા, તે હંદ ૩૧
 અક્ષરનો છે. રા. વિ. પાઠક દાનાકારી અને મનહર વિશે લખે છે,
 'ચાડ-ચાડ અક્ષરે વિરામ શ્વેતલે યતિ આવે છે અને અંતે
 પ્રાસ આવે છે.' ૧૮૨૦માં કેશવ હ. ધ્રુવે ચતુરકાર સંધિના
 અનિયતસંખ્ય આવર્તનોથી વનપેલી દંદની રચના સ્ત્રી, જેમાં
 પંક્તિઓ લાંબી ટૂંકી આવી શકે છે, અને પ્રાસની આવશ્યકતા
 નથી. ચતુરકાર સંધિના પહેલા અને ત્રીજા અક્ષર પૂર, અનુક્રમે પ્રધાન
 અને ગોળા તાલ છે. વનપેલીમાં સ્થાયેલા ત્રણ ઝાંઝાનો આપણે
 અભ્યાસ કરીએ :

ઝંડ 'ક' (રમણલાઈ નીલકંઠ)

'કારિયો વુદ્ધમાં જતા રોકાયા ક્ષી સુપ્રયા છે?'

દાનવું ગર્જન થયે કેસ્ત્રીએ કૃષ્ણા

ભરી એવું ક્ષી જન્યું છે? તથા મોવરૂ વાગે

ને ભાગ ત્યાં કોલે નહીં એવું ક્ષી જોયું છે?'

ઝંડ 'અ' (શ્મેશ પારેજ, 'લાખા રાશ્મી વારતા', ૧૯૭૨)

'કોઈ સ્વોદું સ્વોદું વાઈ જોલી ક્રિષ્યું હોય, 'સ્વાપ'

- એવું કૃપલું તળાવ

અને વ્હાલથી વસેકું જળ જળક લખક

કને જટાજૂટ ઝાડ

તલે ઘંટીથી દીયોહીચ વોઠના પુડાવ'
 (લે ... અવાપરુ ભગારે પડ્યા દાંડીઓના ઘાવ)

'... અરે, હું ને મારા ભેરુ

આણ ... શકરજું દેરુ

અને ધણ

અને આંજો

અને કુંજડીની દાર'

અંડ 'ગ' (નિરંજન ભગત, "કાચના ઘરમાં," ૨૦૦૬)

'ક્યારનો કહું છું કે તમે કાચના ઘરમાં વસો છો.

તમારું ઘર ઈંટ, માટીને પથ્થરનું ઘર નથી.

શું એનો તમને ડર નથી ?

તમે તો હસો છો !

તમે ક્યાં સુકાગો છો ?

તમે તો બસ ધૂકાગો છો.

સૂરજનાં કિરણ કાચની લીંતોને લેદીને,

ક્યાંય કશુંય બહિ છેદીને,

કાળી ભોંય અને ધોળી છતને સોનેરી રંગે લીંપે,

તમારો અંડ જાળાતો દીપે,

સંપાદક નિરંજન ભગત

નિરંજન ભગતને આપણી સહુ મુખ્યત્વે 'હંદોલય' અને બૃહત્ હંદોલય' તથા 'હું તો બસ ફરવા આવી છું' એ કાવ્યના કવિ તરીકે અને પદ્ય કવિતાના પ્રખર અભ્યાસી અને પ્રબળ વક્તા તથા અનુવાદક તરીકે ઓળખીએ છીએ, પરંતુ તેઓ એક સાથે સંપાદક પણ હતા. એમનાં સંપાદનો છે: (૧) બ.ક. ડાહ્યા અધ્યયનગ્રંથ (અન્ય સાથે) (૧૯૫૯), (૨) કેટલાંક કાવ્યો: સુન્દરમ (૧૯૭૦), (૩) મહિયાનું મનોરાજ્ય (૧૯૭૦), (૪) કાવ્યો: શિવ પંચા (૫) કાવ્ય કોશિકા (૧૯૮૦), (૬) રાજેન્દ્ર શાહ: અધ્યયનગ્રંથ (અન્ય સાથે) (૧૯૮૩), (૭) સાહિત્ય - સાધના (૧૯૫૬-૧૯૫૮), દીનકાની કોલમ (૮) 'ગ્રંથ' સામયિક (૧૯૭૭), (૯) 'સાહિત્ય' સામયિક (૧૯૭૮-૧૯૭૯), (૧૦) કિરણેન્દ્ર ભટ્ટ: અધ્યયનગ્રંથ (૨૦૦૬), (૧૧) શ્રીષ્ઠ જ્ઞાનોલાલ (અન્ય સાથે) (૧૨) શ્રીષ્ઠ ઉમાશંકર ખેરી (અન્ય સાથે) (૨૦૦૮), (૧૩) શ્રીષ્ઠ શ.વિ. પાઠક (અન્ય સાથે) (૨૦૦૮), (૧૪) રવીન્દ્ર વિવેચન (અન્ય સાથે) (૧૫) શ્રીષ્ઠ બળવંતરાય (અન્ય સાથે) (૨૦૧૩).

ભગતસાહેબની આયોજનશક્તિ અને વિષયને ધારે દૈનિકી મેવાની પદ્ધતિ એવી હતી કે ભાગ્યે જ કશુંક બહાર પડી શકે. એટલે એમણે અન્યો સાથે કરેલાં સંપાદનોમાં પુસ્તકનું પરિરૂપ નક્કી કરવામાં તેઓ મુખ્ય બરા, પણ પદ્ય પ્રકારના સુધામાં તો એમની ભૂમિકા અલાકારની જ રહી ગઈ એ સ્વાભાવિક છે. આપણી મેલ શીર્ષકો દોષો કે એમણે એ સંપાદનો સાથે જ ઓળખું પસંદ કર્યું છે, કે જ્યાં એમની પોતાની ખાસ પ્રકારની લગાવ ગીચ એટલે કે વખતોવખત વતી જોડતગત કે સંસ્થાગત સંપાદનોમાં તેઓ માત્ર સૌપર્યાયકતા ખાતર મોકલે ગયા નથી. નિરંજન ભગત બ.ક. ડા. ને ગુરુત્વે માનતા. એટલે એમનો અધ્યયનગ્રંથના કાર્યમાં મોકલા. ડાહ્યાનું જોડતત્વ, એમની કવિતા અને વિવેચના બધબર બેખી પડે એ રીતે વિદ્વાન લેખકો પાસે આમંત્રણ આપીને લેખી મેળવ્યા. સંપાદક તરીકે ભગતસાહેબની વિશેષ એ કે આરલા બધા અલગ અલગ લેખકોની લેખી કીવા હતાં, અને ત્યાં સુધા પુનરાવર્તનને એમણે રાખ્યું હતું. બળવંતરાય પ્રાચીની એમનો સમાહર પ્રગટ કરવાનું એ રાજ્યું હતું.

એમના પૂર્વસરિ હતાં સમકાલીન એવા કવિ શ્રી સુન્દરમ. એકસઠ વર્ષના વયે ત્યારે આરંભના એમના ધાર કાવ્યસંગ્રહીમાંથી એમણે રકોરાબંધ એકસઠ કાવ્યો પસંદ કર્યા અને એનું સંપાદન 'કેટલાંક કાવ્યો: સુન્દરમ' એ નામે પ્રકાશત થયું. ભગતસાહેબની સંપાદન પદ્ધતિનું એમાં શ્રીષ્ઠ નિદર્શન છે. પ્રારંભે જ કાવ્યોની પ્રથમ પંક્તિની સ્થિતિ એ પદ્ય, દરેક કાવ્યના શીર્ષક સાથે સમઘાનુક્રમ અને સુન્દરમ (ભવનક્રમ) આપી કવિ આ સંપાદનનો આયતનામાં જિલાય અને સાહિત્યના વિદ્યાર્થીઓ-શિક્ષકોને વિગતી શીધવા કોઈને ને મારવાં પડે એની વિશેષ કાળમ લેવાય છે. પુસ્તાવનામાં આ પ્રકારનને કિતુ તો કીચ જ પણ, એની સાધીસાધ આ કાવ્યો

લગતસાહેબ લખે છે : ' શિવભાઈએ એમના કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન કર્યું એવું વિચાર્યું હતું - બલકે એવું મેં વિચાર્યું હતું અને શિવભાઈએ સ્વીકાર્યું હતું. અલબત્ત શિવભાઈનું ઓચિંતું અને અગાળ અવસાન થયું નહોત અને એમના જીવનકાળમાં એમના હાથે જ એમના કાવ્યસંગ્રહનું પ્રકાશન થયું હોત તો કદાચ એ આ-બાબત અને આંતર-સ્વરૂપથી કોઈ બિન્ન સ્વરૂપે થયું હોત, ' શિવભાઈ કાર્ટુનિસ્ટ કે કવિ? એવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે. લગતસાહેબે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે - શિવભાઈ ચિત્રકાર-કવિ નથી, ચિત્રકાર-કે-હતાં-કવિ નથી, ચિત્રકાર અને કવિ છે. કવિના અબાધિત અધિકારથી કવિ છે. ' આમ કહીને એમને કાળમાં શિવભાઈનાં ઉચ્ચ મૂલ્યો અને ઉન્નત ધોરણો હતાં, એ પૂર્ણતાના આગ્રહી હતા, એ પૂર્ણતાવાદી હતા. એથી એ દુરાસદ્ય હતા. એમની કવિતામાં ભાવ કે અનુભવ જ નહીં, પણ ભવ્ય હૃદય, ભાષા-બધું જ સ્વરૂપ અને સુદૃઢ છે. ' એમ પૂર્ણવિરામ સાચે કહ્યું છે. એક સંપાદક તરીકે લગતસાહેબની આ પારદર્શિતા અને સ્પષ્ટ સમજ છે.

મહેન્દ્ર મેઘાણીને બહુ જ ઓછી કિંમતે ઉત્તમ સાહિત્ય પીરસવાનો ઉજમ આપે પણ છે. આઠમા નવમા દાયકામાં એમને આપણા મુપ્રસિદ્ધ કવિઓ દ્વારા ગુજરાતી કવિતાના કીકિયાં પુગરાવેલાં - પ્રથમ સંપુટનું સંપાદન નિરંજન લગતને સોંપેલું. એમાં જયન્તા પાઠક, ઉશજસ, પ્રમશમ રાવળ પ્રિયકાન્ત મલિયાર, બાલમુકુન્દ દલે, વેદીભાઈ પુરોહિત, સુરેશ દલાલ, ઠીન્દ્ર દલે અને હસમુખ પાઠકનાં કાવ્યોની પુસ્તિકાઓ પુગટ થઈ હતી. અને સંપાદક તરીકે લગત સાહેબને આમાં કર્યું કરવાનો અવકાશ નહોતો. પરંતુ કાવ્યોની પસંદગી એ જ એ કવિ મહેન્દ્રે વિદ્યાન બની રહ્યું.

રત્નેન્દ્ર શાહ : અદ્યયન ગ્રંથમાં એમની સાચે સંપાદનમાં ઘણું પરીબુ પળ હતા. બંને રત્નેન્દ્રભાઈના મિત્રો અને એમની કવિતાના અભ્યાસીઓ. યાદ રહે કે રત્નેન્દ્ર શાહનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'દવનિ' ની પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૫૬માં પુગટ થઈ ત્યારે લગતસાહેબે પરિશિષ્ટમાં પુલકે કાવ્યોની પૂર્વી બતાવેલી અને અર્થવિસ્તાર પછી કરી આપ્યો હતો ! અહીં આ ગ્રંથમાં રત્નેન્દ્રશાહની કવિતાનાં તમામૈતમામ પાસાં આવી મથ એ રીતે સંપાદન થયું છે. કોઈ કયો વિષય સોંપવો અને સમગ્ર આયોજન કઈ રીતે કરવું એમાં જ કોઈ પણ સંપાદકની કસોટી હોય છે. નિરંજન લગત આવી બાબતોમાં અત્યંત તાર્કિક અને સ્પષ્ટ નિર્ણય લઈ શકતા. આ અદ્યયનગ્રંથે રત્નેન્દ્ર શાહની કવિતાને સમાજવાના મળે કે દરવામ ખોલી આપ્યા.

લગતસાહેબે 'સંદેશ' આખબારમાં ૧૯૫૬-૧૯૫૭ના બે વર્ષ 'સાહિત્ય-સપ્તિના' એ નામે સાહિત્યિક સ્તંભ લખાતા હતા. મિત્રચરાંત હીરીના આગ્રહથી એકાદ વર્ષ પુરતું એમને પરિચય ટ્રસ્ટના સામયિક 'ગ્રંથ' નું સંપાદક સ્વીકારેલું. પરંતુ આખબારને કોઈ નિરંજનીય મુદ્દામળે ત્યાર પહેલાં તો એમને હોતી પણ હીલું. એ પછી, મહાબેન વર્ષમાં એમને 'સાહિત્ય' સામયિકનું તંત્રીપદ સંભાળવું અને સામયિકો માટે એક જ્ઞાનકંડ રણી આપી. સર્મતાં સાહિત્યમાંથી શું પસંદ કરવું, કોની પાસેથી, કયા સમયે શું મેળવવું, કૃતિનો ઉચ્ચાવચ્ચ ક્રમ કઈ રીતે ઓચિંત્યપૂર્વક

૪૭

ગીઠવલો એ નિરંજન ભગતે કહ્યું જ કહયા વિના સ્થાપી ચાલ્યું. પ્રથમ અંકમાં 'મીતામરી' રીતે એમલો લખ્યું હતું: 'સાહિત્ય કાલાતીત છે, 'સાહિત્ય' નહીં. સાહિત્યનું કોઈ પણ સામયિક એના સમયના સાહિત્યમાં સીમિત હોય છે. સામયિકના પ્રકારોની સમયાવધિમાં ને કંઈ સાહિત્યનું સર્જન થયું હોય અને એ સામયિકના તંત્રીને સુલભ થયું હોય એમાંથી એને જ કંઈ ઉત્તમ હોય એ પ્રસિદ્ધ કરવાનું થાય. સંભવ છે કે આ સાહિત્યમાં ને કંઈ ઉત્તમ હોય તે હંમેશાં મારેનું ઉત્તમ હોય અને ન પણ હોય. સંભવ છે કે આ સાહિત્ય મહાન હોય અને ન પણ હોય. હંમેશાં મારેનું ઉત્તમ સાહિત્ય, મહાન સાહિત્ય એ અંતે એક સુભગ અકસ્માત છે. એ તંત્રીની શુભરહાસોની કે સ્વયં સર્જકની મહેરહાસોની સેરજાત નથી એ સંકલ્પશક્તિ અને તર્કશક્તિની કે સ્વયં સર્જકની સ્વરજાત નથી. એ સાહિત્યદેવતાનું વરદાન છે.' આટલો વિદાદા ભૂમિકા પછી કંઈ કહેવાનું રહે? પણ આપણે નોંધવું ખોઈએ કે 'સાહિત્યના આ બે વર્ણના ગાળામાં આપણને લાંબું રહે એવી યશસ્વી કૃતિઓ મળી. એમાં નિરંજનનામનો પ્રભાવ પણ ખરો. 'સાહિત્ય' માં પ્રગટ થયેલી આ કૃતિઓ સહેલાઈથી વીસરી શકાય તેમ નથી: 'પીઠી' (ઉમાશંકર મેશી), 'સિંકર સાની' (રઘુવીર ચૌધરી), 'વિદિશા' વાળા ભીનાભાઈ પટેલના નિબંધો, 'જાજલાવનું તને' (શનેન્દ્ર શુક્લ), 'શોધ' અને 'પીંજુ ગુલાબ અને કું' (લાલશંકર ઠાકર), 'હવેળી' (ચિત્રુ મોદી) અને 'આભાર' (દારેન્દ્ર), 'હીરો' (સિતાંશુ પ્રશાંદ), 'કરસનભૈનો ચૌરી' (વિનેશ અંતાણી) અને કવિ યશીશ દેવના કાવ્યો.

'હરિશંદ્ધ ભટ્ટ : અધ્યયનગુંથ' (૨૦૦૬) માં સંપાદક તરીકે એમલો કોઈ વિશિષ્ટ લેખ લખ્યો નથી. પરંતુ, હરિશંદ્ધ ભટ્ટની કવિતાને મૂલવતે લેખકે ને અગાઉ 'સ્વાધ્યાયલોક' માં પ્રગટ થયેલી તે મૂક્યો છે. આમાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, બચુભાઈ રાવત, ઉમાશંકર મેશી, નગીનદાસ પારેક, લાલશંકર ઠાકર, સુરેશ દલાલ, સુમન શાહ અને પ્રવીણ દરખ ઉપરાંત હરિશંદ્ધ ભટ્ટના પરિવારજનોના લેખો સમાવાયા છે. એમ લાગે છે કે આ કવિના વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ વિશે લગભગ બધું જ આ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ થઈ ગયું છે.

'પ્રૌઠ નદાનાલાલ' (અન્ય સાથે) (૨૦૦૬), 'પ્રૌઠ ઉમાશંકર મેશી' (અન્ય સાથે) (૨૦૦૮), 'પ્રૌઠ રા.વિ. પાઠક' (અન્ય સાથે) (૨૦૦૮), તથા 'પ્રૌઠ બળવંતરાણ' (અન્ય સાથે) (૨૦૧૭) નેવા સંપાદનોમાં એમને ચિમનલાલ તિવેદી અને ભીનાભાઈ પટેલ થવા વિદ્વાનોનો સાથ મળ્યો છે. સ્વાભાવિક છે કે ભગતસાહેબે એમાં રૂપરેખા દોરી આપી હતી. બાકીના સજ સંપાદકોએ મોટાભાગની જવાબદારી ઉઠાવી હતી.

આ બધાંને અંતે કહેવાનું એમ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભગતસાહેબ એક નિહાવાનું પારદર્શક અને અભ્યાસી એવા સંપાદક હતા. એમની પોતાની નિસબતથી આ કાવ્યો એમલો ઠરાઈ છે. વાચકને કોઈ પ્રશ્ન થાય એ પહેલાં જ ને તે ગ્રંથમાંથી ઉત્તર મળી શકે એવી સજતા સાથે આ સંપાદનો બહાર છે. પ્રત્યેક સંપાદનના સંપાદકીય લેખો ખોઈએ તોય આખા ઉપક્રમનો અંદાજ મળી રહે. સમગ્ર આયોજન જ એવું કે તવી પેઢીના સંપાદકો, યાસ તો આ કુઓ તો દાળી બધા ઉભવળી તો આ પુસ્તકો જ આપી શકે. આને ક્રેટલાંક સંપાદકો, યાસ તો અધ્યાપકોએ આકેલ સંપાદનો કરવાનું શરૂ કર્યું છે. એમલો સંપાદનની શિસ્ત શીખવા મારે પણ આ બધું જ નોંધું જ રહેલું.

(૧૩)

જીવનવહી

જન્મતારીખ - ૧૮ - ૫ - ૧૯૨૬

જન્મસ્થળ અને પતન - અમદાવાદ

અવસાનતારીખ - ૧-૨-૨૦૧૮, અમદાવાદ

માતા - મેનાબહેન

પિતા - નરહરિભાઈ હરિલાલ ભગત

ભાઈઓ - અરુણ, અજિત

૧૯૩૨-૩૬ - પ્રાથમિક શિક્ષણ હાજી પટેલની પોળમાં કાળુપુર
ન્યુનિસિપલ શાળા નં.૧

૧૯૩૬ - પિતાનો ગૃહત્યાગ

૧૯૩૬-૩૮ - પ્રોપ્રાયટરી સ્કૂલ

૧૯૩૮-૪૪ - દામુભાઈ શુક્લ માધ્યમિક શાળા - લવચેતન હાઈસ્કૂલ

૧૯૪૨-૪૩ - ૧૯૪૨ની લડત - અભ્યાસ અને પરીક્ષાનો
બાંધણકાર ભગરદાસાચે પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ

૧૯૪૪ - મેટ્રિક થયા

૧૯૪૪-૪૬ - એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

૧૯૪૬-૪૮ - એલ્ફ્રિડ નૂટન કોલેજ, મુલઈ

૧૯૪૮ - અંગ્રેજી સાહિત્ય સાથે સ્નાતક થયા (બી.એ.)

૧૯૪૮-૫૦ - એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાંથી અનુસ્નાતક (એમ.એ.)

૧૯૪૯ - કુમાર ચંદ્રક

૧૯૫૦ - એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં અંગ્રજીના અધ્યાપક

૧૯૫૩ - એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાંથી રાજીનામું

૧૯૫૩ - ગુજરાત લૉ સોસાયટીમાં આર્ટ્સ વિભાગમાં અધ્યાપક
તરીકે નિયુક્ત થયા

૧૯૫૬ - બી. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં જોડાયા

૧૯૫૭ - 'નર્મદ સુવર્ણચંદ્રક' 'હંદોલય' માટે

૧૯૫૬ - ૫૮ - 'સંદેશ' દૈનિકની 'સાહિત્યસાધના' સાપ્તાહિક કોલમમાં
લેખન

૧૯૬૦ - 'પરબ'ના સંપાદક - તંત્રીમંડળમાં (નગીનદાસ પારેખ તથા
ભૃગુરાય અંજારિયા સાથે)

૧૯૬૩-૬૭ - સાહિત્ય અકાદમી, ન્યૂ દિલ્હીમાં ગુજરાતી ભાષા માટે
સલાહકાર સભ્ય

૧૯૬૭ - સ્થાજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક

- ૧૯૭૬ - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૯મા અધિવેશનમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખ
- ૧૯૭૭ - 'ગ્રંથ' સામયિકનું સંપાદન
- ૧૯૭૮-૭૯ - 'સાહિત્ય' ત્રેમાસિકનું સંપાદન
- ૧૯૭૮-૮૨ - સાહિત્ય અકાદમી, ન્યૂ-દિલ્હીની સામાન્ય પરિષદના સભ્ય
- ૧૯૮૬ - સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાંથી ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ
- ૧૯૯૪ - 'મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર' ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ
- ૧૯૯૭-૯૯ - ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ
- ૧૯૯૮ - પ્રમાણદ સુપરગ્રાંથક
- ૧૯૯૯ - સાહિત્ય અકાદમી, ન્યૂ-દિલ્હીનું (૧૯૯૮નું) પરિતોષિક - સ્વાધ્યાયલોક ભાગ-૫ : ગુજરાતી સાહિત્ય (પૂર્વાર્ધ) અને ભાગ-૬ : ગુજરાતી સાહિત્ય (ઉત્તરાર્ધ) માટે
- ૨૦૦૦ - 'સચ્ચિદાનંદ સન્માન' ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
- ૨૦૦૧ - નરસિંહ મહેતા એવોર્ડ
- ૨૦૧૫ - 'કાવ્યમુદ્રા' વિનોદ નિવેદિયા એવોર્ડ

સાહિત્યસર્જન

કવિતા

- ૧૯૪૯ - 'છંદોલય' - નાગરી-ગુજરાતી લિપિમાં પ્રકાશિત
- ૧૯૫૦ - 'કિન્નરી'
- ૧૯૫૪ - 'અલ્પપિરામ'
- ૧૯૫૭ - 'છંદોલય' (સંકલિત)
- ૧૯૫૭ - પ્રવાલદ્વીપ
- ૧૯૫૮ - ૩૩ કાવ્યો
- ૧૯૭૪ - છંદોલય (સમગ્ર/બૃહત)
- ૧૯૯૭ - છંદોલય (દ્વિતીય આવૃત્તિ)
- ૨૦૦૭ - પુનઃથ
- ૨૦૧૨ - ૮૬ મે
- ૨૦૧૮ - અંતિમ કાવ્યો
- ૨૦૧૯ - છંદોલય બૃહદ

ગદ્ય

- ૧૯૭૨ - આધુનિક કવિતા
- ૧૯૭૨ - કવિતા કાવ્યો બંધો
- ૧૯૭૫ - યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા

- १७७६ - मीरांजार्ध
 १९७७ - कवि न्हाणालाल
 १९७९ - डब्ल्यू. जी. येदस
 १९८१ - टी. ए. एस. खेलिवट
 १९८२ - मीरां
 १९८७ - विष्णू धुगो
 १९८८ - विक्टर धुगोनी साहित्यसृष्टि
 १९९७ - स्वाध्यायलोक (भाग १ व ८)
 २००४ - साहित्ययर्था

अनुपाद

- १९६२ - The Vision of Vasavdatta
 १९६३ - अकोत्तरशती
 १९६५ - मित्रांगदा
 १९७६ - खोडनां काव्यो
 १९८१ - योण-द्विज - अंग्रेजो जार्जल 'ध जुक खोड ध जोण'
 १९८४ - खष्टपदी - स्पेनिश - अंग्रेजो परची सेन्ट ज्हाण ओध
 कोसनां खाड मुख्य काव्यो

संपादन

- १९६९ - ज. क. डाडोर अध्ययनग्रंथ
 १९७० - डेटलांक काव्यो : सुन्दरम्
 १९७० - मडियानुं मनोरञ्ज्य
 १९७९ - काव्यो - शिप पंड्या
 १९८३ - राजेन्द्र शाह अध्ययनग्रंथ
 २००५ - श्रेष्ठ उमाशंकर : समग्र साहित्यमांची ययन
 २००९ - श्रेष्ठ न्हाणालाल : समग्र साहित्यमांची ययन
 २०१० - उमाशंकरनां श्रेष्ठ काव्यो
 २०१२ - रवीन्द्र विवेयन
 २०१८ - श्रेष्ठ जलपन्तराय - समग्र साहित्यमांची ययन

अंग्रेजो

- २००२ - Coral Island : Bravaldveep
 २००४ - Niranjan Bhagat in English